

зокрема, про передачу під контроль Війська Запорозького Брацлавського і південної частини Київського воєводств, східної частини Волинського і Подільського воєводств, заборону полякам оселятися на цих землях і мати в них дідичні або королівські маєтки, а також перебування коронного війська на цих землях без дозволу козацького гетьмана, посідання земських урядів у Київському воєводстві тільки православною шляхтою, скасування церковної унії в Речі Посполитій, підпорядкування всього православного духовенства київському митрополитові, включення цього митрополита й всіх православних владик до складу сенату, вживання руської мови як офіційної на сеймі, в коронному і литовському трибуналах. Взамін за це П. Дорошенко обіцяв ставати на заклик короля зі своїм військом.

Просидівши бездіяльно в Острозі травень і все літо, комісія нашвидкоруч 2 вересня уклала угоду з прибулою незадовго до цього козацькою делегацією, яка представляла військо М. Ханенка і низових козаків. Угоду, що її затвердив сейм у вересні-жовтні 1670 р., П. Дорошенко рішуче відкинув не лише тому, що її умови були набагато скромнішими від його, а й тому, що вона означала визнання Річчю Посполитою гетьманом Війська Запорозького М. Ханенка й, тим самим, заперечення його гетьманства. Це загострило відносини П. Дорошенка з правлячими колами Речі Посполитої, й він апелював до турецького уряду. Від часу, коли Дорошенкове Військо Запорозьке опинилося під протекторатом османів, Порта розглядала свої стосунки з Річчю Посполитою через призму козацько-польських відносин, захищала козацькі інтереси, виходячи із згаданої вище геополітичної ситуації, що склалася у зв'язку з підписанням Андрусівського перемир'я 1667 р., умови якого були (і про це турецький уряд знав) підтверджені польсько-російськими Московським і Андрусівським трактатами, укладеними відповідно в 1669 і 1670 рр.

У ході воєнної кампанії, яка розпочалася влітку 1671 р. і завершилася взимку 1672 р., Ян Собеський, що її очолював, відновив польське панування на сході Подільського і значній частині Брацлавського воєводств. У цьому йому допомагав М. Ханенко зі своїм військом, прибувши на територію Брацлавського воєводства із Запорозької Січі. П. Дорошенко звернувся по допомогу до султана Мегмеда IV. На той час Османська імперія була готова воювати з Річчю Посполитою, оскільки мала розв'язані руки після підписання миру з Венецією (5 вересня 1669 р.), який завершив війну між ними за острів Крит на користь Порти. 9 грудня 1671 р. до Варшави прибув турецький посланець (чауш) з двома листами від султана і великого візиря Агмеда Кьопрюлю. У листах містилася адресована польському урядові вимога припинити “безправ'я” і “насильства” щодо Дорошенкового Війська Запорозького, вивести польські війська з Подільського воєводства і Правобережної України; там же зазначалося, що Порта бере під свій захист Дорошенкове Військо Запорозьке і контрольовану ним територію. Фактично, йшлося про оголошення війни Речі Посполитій. Є підстави вважати, що масла у вогонь антипольських настроїв правлячих кіл Османської імперії підлила проавстрійська політика Михайла внаслідок його одруження з Елеонорою: австрійську монархію Порта вважала найсерйознішим своїм супротивником на європейському континенті.

Реальну можливість вибуху **польсько-турецької війни** в Речі Посполитій усвідомили спочатку тільки малькотенти. Проте, внесена ними на розгляд сейму у січні-березні 1672 р. пропозиція негайно зібрати 70-тисячне наймане військо для відсічі турецькій агресії, не знайшла належного відгуку. Вважаючи короля головним винуватцем такої ситуації, делегація сенаторів на чолі з М. Пражмовським на аудієнції у короля 25 червня запропонувала йому зректися престолу. Михайло на це гордовито відповів: “Я знаю, ваша милість, що ви один мене коронували, але не один обирали”. Тоді малькотенти оголосили маніфест з переліком претензій до монарха. На таємній

наradі вони уклали антикоролівську змову і надіслали лист до Людовіка XIV з проханням прислати кандидата на польську корону й надати Речі Посполитій збройну допомогу для війни з Туреччиною.

Турецька армія під командуванням султана вирушила в антипольський похід на початку червня 1672 р. з-під Андріанополя. 14 серпня вона перетнула Дністер в районі містечка Жванця, де до неї пристали зі своїми військами П. Дорошенко та кримський хан Селім-Гірей. 27 серпня після дев'ятиденної облоги капітулював гарнізон Кам'янця-Подільського. 2 вересня султан в'їхав у місто. 5 вересня він покинув його і невдовзі зупинився під Бучачем, містечком у Руському воєводстві. На початку третьої декади вересня турки, татари й козаки обложили Львів; 6 жовтня вони від нього відступили й незабаром прибули до Бучача. Тут 16 жовтня в султанському таборі польські комісари були змушені підписати умови несприятливого для Речі Посполитої миру, за яким територія Подільського воєводства з Кам'янцем-Подільським відходила до Османської імперії, а Правобережна Україна – під владу П. Дорошенка; Річ Посполита зобов'язувалася щороку сплачувати Порті гарач у розмірі 22 тис. червоних злотих (дукатів).

Поки відбувався наступ ворога, скликане королем посполите рушення (до 80 тис. осіб), що мало йти проти турків, біля села *Голомб*, що над Віслою біля міста Пулави, 14 жовтня “зав'язало” генеральну прокоролівську конфедерацію і через два дні (в день підписання Бучацького мирного трактату!) було підписано акт, який визнав малькотентів зрадниками і ворогами вітчизни. До конфедерації приєднався король, ставши, таким чином, одним із призвідців анархії в країні. 17 жовтня конфедерати розпочали свій марш на турків, запізнилий і непотрібний з огляду на укладення Бучацького миру. 20 жовтня турецька армія залишила бучацький табір і вирушила додому. Відійшли з-під Бучача й татари та козаки. Марш конфедератів виявився фікцією. На початку листопада вони роз'їхалися по домівках. Король повернувся до Варшави й зайнявся організацією сил для боротьби з малькотентами. Головну частину цих сил складала голомбські конфедерати. Вірне Я. Собеському коронне військо у відповідь на це створило 23 листопада конфедерацію в місті Щебрешині, що в Белзькому воєводстві. Заносилося на громадянську війну. Але обидві сторони конфлікту схаменулися. На сеймі, що проходив у січні-квітні 1673 р., дійшло до взаємного примирення і розпуску конфедерацій. Тому цей сейм отримав назву *пацифікаційного*.

Той же сейм відмовився ратифікувати **Бучацький трактат**. Він ухвалив відновити війну з Туреччиною з метою повернення Речі Посполитій території Подільського воєводства і Правобережної України. Було вирішено спорядити 40-тисячне наймане військо, на що мали піти надходження від зібраних податків; при цьому був відновлений поголовний податок. Командування польською армією було доручено Я. Собеському.

Прочувши про намір Речі Посполитої відновити війну, Порта на початку серпня 1673 р. скерувала проти неї свою армію. До переправи через Дунай її вів султан, а командувачем був призначений силістрійський намісник Гусейн-паша. На цей раз турки йшли битися без підтримки татар і козаків: Селім-Гірей і П. Дорошенко під різними приводами ухилялися від участі в поході. 11 листопада під *Хотином* поляки вщент розгромили турецьку армію. То була одна з яскравих перемог Яна Собеського.

За день до цієї події король Михайло помер у Львові. В цій ситуації Ян Собеський зі своєю армією повернувся в Польщу. На конвокаційному сеймі 1674 р. (відбувся в січні-лютому) розпочалася **боротьба між профранцузькою і проавстрійською партіями**. Перша з них висунула спершу на престол кандидатуру Великого Конде, а згодом – Філіппа Нойбурзького, друга – кандидатуру Карла Лотаринзького. На елекційному сеймі того ж року (квітень-червень) Я. Собеський, що був налаштований профранцузьки, зваживши на недостатні шанси обрання Філіппа Нойбурзького, дав згоду на висунення

своїї кандидатури на престол. Це відповідало бажанню шляхти мати короля з поляків ("Пяста"). 1 21 травня Я. Собеський став польським королем під іменем *Яна III*. Вирішальну роль при цьому зіграла здобута ним репутація видатного воєначальника і людини, в якій слово не розходиться з ділом.

Ян Собеський народився 1629 р. в Олеському замку, що в Руському воєводстві. Його батько Якуб був досвідченим політиком, дослужився до високого уряду краківського каштеляна. Навчався Я. Собеський в краківській колегії Новодворського і Краківському університеті, після чого два роки провів у поїздках по Центральній і Західній Європі з навчальними й пізнавально-політичними цілями. Вільно володів латинською і французькою мовами, знав також англійську, німецьку, іспанську, італійську і, нібито, татарську і турецьку мови. Дуже любляв читати книжки, в мандрівному житті постійно возив з собою бібліотеку, мав (як і його батько) дар писемного слова. Брав участь у війні з повсталою Україною, у битві під Берестечком був тяжко поранений. Упродовж кількох місяців 1655-1656 рр. виступав на боці шведів, після чого повернувся в табір Яна Казимира і відтоді був йому вірним до кінця правління. Оцінивши політичні здібності й організаційний хист Я. Собеського, король сприяв його державній кар'єрі. У 1656-1665 рр. Я. Собеський – хорунжий великий коронний, у 1665-1674 рр. – маршалок великий коронний, у 1666-1668 рр. – гетьман польний коронний, у 1668-1674 рр. – гетьман великий коронний. Через різні обставини, головним чином участь у воєнних походах, коронація Яна III відбулася із значним запізненням, щойно на сеймі, який працював у лютому-березні 1676 р. У його житті від 1665 р., коли він з нею взяв шлюб, впливову роль відігравала французька маркіза *Марія Казимира д'Арк'єн*, прибула до Польщі з Людвікою Марією, до придворних якої вона належала. Свою "Марисеньку" Ян III палко кохав і вона відповідала йому взаємністю.

Ставши королем, Я. Собеський постановив насамперед повернути Речі Посполитій втрачені нею на користь Порту українські землі. Проте Порта того ж року на кілька місяців пригальмувала виконання цього наміру. Сповнений прагненням помститися Польщі за хотинську поразку, султан у травні 1674 р. розпочав проти неї похід. У липні, коли османська армія проходила через Молдавське князівство, на прохання кримського хана Селім-Гірея, що прибув йому на допомогу, і П. Дорошенка, який через своїх посланців просив турецької допомоги, султан змінив свій первісний намір і попрямував з татарами в Правобережну Україну, щоб вибити звідти військо лівобережного гетьмана Івана Самойловича (який став гетьманом у 1672 р. після скинення з гетьманства Дем'яна Многогрішного) та московське військо, очолюване князем Григорієм Ромодановським, аби тим самим

Рис.21. Портрет Яна III Собеського роботи невідомого автора. Близько 1677 р.

відновити тут правління П. Дорошенка і турецький протекторат. На терені Правобережжя турецько-татарська армія знаходилася в серпні – на початку жовтня. Головна мета походу була султаном досягнута: Самойловичеве і московське війська були витіснені за Дніпро, внаслідок чого влада П. Дорошенка на Правобережжі і турецький протекторат над цією територією були відновлені.

Відхід султана і хана з Правобережжя використав Ян III. Восени і взимку 1674-1675 рр. він окупував більшу частину території Подільського і Брацлавського воєводств. У відповідь на це в травні 1675 р. розпочався турецько-татарський наступ проти Польщі під командуванням Ібрагіма Шишмана (“Товстуна”) і хана Селім-Гірея. Вислані Шишманом під Львів татари були розбиті Яном III. У жовтні, після невдалої облоги міста Тереховля, турки й татари відступили за Дністер. Але влітку 1676 р. Порта знову розпочала воєнні дії проти Речі Посполитої. 23 серпня її армія, керована дамаскським бейлербеєм (губернатором) Ібрагімом Шейтаном, через Покуття вдерлася у землі Руського воєводства. Після кількох перемог над турецькими загонами Ян III на вістку про надходження головних турецьких сил, 23 вересня отаборився під містечком Журавно. Тут він понад два тижні витримував атаки ворога. Закінчилося тим, що 17 жовтня 1676 р. під *Журавном* було підписано новий польсько-турецький мирний договір, який назагал підтвердив умови Бучацького миру, натомість не містив положення про сплату гарача Річчю Посполитою. У першій половині квітня 1678 р. внаслідок польсько-турецьких переговорів, що велися в Стамбулі, **Журавненський договір** у доробленому варіанті був ратифікований султаном. Річ Посполита ратифікувала його на сеймі у грудні 1678 – квітні 1679 рр.

Невдача у війні з Туреччиною утвердила Яна III в думці про недоцільність її продовження в той час. Не останню роль відіграв також тиск французької дипломатії, який чинився на нього з 1675 . Коаліція держав, куди входили Франція, Англія і Швеція, протистояла коаліції в складі Австрії, Іспанії, Голландії, Данії і Бранденбургії. З огляду на це, в австрійсько-турецькому протистоянні Франція підтримувала Порту і була зацікавлена у тому, щоб вона не воювала на два фронти. В інтересах Франції було спрямувати сили Речі Посполитої проти Бранденбургії, яка набирала могутності і в коаліції. В обмін на обіцянку Яна III воювати з Бранденбургією Людовік XIV дав згоду на те, щоб Князівська Пруссія відійшла до Польщі. Людовік XIV запевнив Яна III, що надасть йому велику грошову підтримку для ведення війни з Бранденбургією після підписання Річчю Посполитою миру з Туреччиною. Усі ці умови були відбиті в таємному польсько-французькому трактаті, укладеному в місті *Яворові* 11 червня 1675 р.

Зміст **Яворівського трактату** того ж року став широко відомий. Передбачений ним різкий поворот у зовнішній політиці Польщі був неприхильно сприйнятий багатьма впливовими особами, значною мірою тому, що Австрія і Бранденбургія не шкодували для них золота. У відповідь на Яворівський трактат Відень і Москва підписали 1675 р. договір, що мав метою утримання в Речі Посполитій дотогочасної системи державного устрою, вигідної для її сильних сусідів. Своє незадоволення зміною зовнішньополітичного курсу Яна III висловила й Римська курія. Королеві довелося рахуватися з такою реакцією на Яворівський трактат. Йому не залишилося нічого іншого, як продовжувати війну з Туреччиною. Проте, після укладення Журавенського миру ідея замінити південний напрям зовнішньої політики північним, на його переконання, залишалася актуальною. Він вважав, що приєднання Князівської Пруссії до Польщі зміцнить позиції останньої в басейні Балтійського моря. Його захоплювала ідея (яку він намагався тримати в таємниці) перетворити Князівську Пруссію у своє дідине династичне володіння. Це повинно було зміцнити його позиції як короля і сприяти забезпеченню польського престолу за одним з його синів.

Опозиція королівському задумові змінити вектор зовнішньої політики виявилася потужною. Щоб унеможливити його здійснення, на сеймі 1677 р. опозиція домоглася схвалення постанови про скорочення королівської армії до 8 тис., а литовської – до 5 тис. вояків. Водночас сейм зобов'язав короля налагодити нормальні відносини з Австрією і Бранденбургією. Незважаючи на це, у 1677 р. Ян III на власні і французькі кошти дислокував у кількох містах Королівської Пруссії майже шеститисячне військо, щоб у разі потреби вдарити ним по Князівській Пруссії. У тому ж році він у Гданську уклав угоду з посланцем шведського короля Карла XI, за якою Польща з Королівської Пруссії, а Швеція – з Інфлянт мають провести спільну воєнну акцію проти Князівської Пруссії, щоб включити її до складу Польщі. Цей план, однак, не вдався; шведське військо з багатомісячним запізненням у 1678 р. вирушило в похід на Князівську Пруссію, але йому на перешкоді стало литовське військо, кероване гетьманом великим литовським Міхалом Пацом, союзником Бранденбургії; до того ж у січні 1679 р. Фрідріх Вільгельм розгромив це шведське військо.

1678 р. у Речі Посполитій виникла інспірована Віднем і Берліном змова з метою замість Яна III посадити на польський престол Карла Лотаринзького, який на той час узяв шлюб з Елеонорою – вдовою Михайла Вишневецького. У змові взяли участь коронні гетьмани, канцлери, коронний і литовський, та інші високопоставлені особи. Ян III зумів нейтралізувати змовників тим, що відійшов від орієнтації на Францію, маючи на увазі, що французька дипломатія перед тим підписала мирні трактати з країнами коаліції, очолюваної Австрією, і, внаслідок цього, не була зацікавлена в загостренні польсько-бранденбурзьких стосунків та прилученні Князівської Пруссії до Польщі. За таких обставин Ян III на сеймі 1678-1679 рр., на радість шляхти й магнатів, проголосив війну з Туреччиною за повернення окупованих земель Речі Посполитої першочерговою справою. Після цього відносини польського короля з Австрією поліпшилися. З Францією, натомість, вони охололи, а через підкупи, до яких вдавалася французька дипломатія, щоб зберегти свої впливи в Польщі, ці відносини невдовзі різко погіршилися, навіть настільки, що французький посол у березні 1683 р. був змушений покинути Річ Посполиту.

У 1682 р. керівник антигабсбурзького повстання в Угорщині Імре Тьокьой (Текелі; 1657-1705) звернувся за допомогою до Порту. Він визнав себе її ленником, за що одержав титул короля й обіцянку допомоги. Великий візир Османської імперії Кара Мустафа вважав, що турки є достатньо могутніми, аби розбити Габсбургів і запанувати в Центральній Європі. За таких обставин імператор Леопольд I був змушений терміново шукати союзника в особі Речі Посполитої та Яна III, загартованого у двобої з турками.

1 квітня 1683 р. у Варшаві був укладений **польсько-австрійський союз**. Підписаний договір передбачав спільні дії Речі Посполитої й Австрії проти Османської імперії; Австрія пообіцяла сплатити Речі Посполитій суму в розмірі 1,2 млн. польських злотих за участь в антитурецькій союзній війні. 14 липня 1683 р. 100-тисячна турецька армія на чолі з Кара Мустафою розпочала облогу Відня. У її складі були загони молдавського і волоського господарів, кримського хана і тих угорців, що виступали проти австрійського панування в їхніх землях. Гарнізон Відня становив лише кільканадцять тисяч осіб. Імператорська армія поза Віднем, керована князем Карлом Лотаринзьким, налічувала понад 30 тис. чол. До неї приєдналися війська кількох німецьких князівств. Ще 7 липня Леопольд I залишив Відень, за ним у паніці повтікали чиновники і міщани. У відповідності з польсько-австрійським договором, на допомогу імператорові через Сілезію і Моравію прибула 22-тисячна польська армія, якою командував Ян III. У її складі був загін правобережних козаків на чолі з *Семеном Палієм* (справжнє прізвище Гурко).

З вересня на нараді керівництва союзних військ, яка проходила під Віднем, загальне командування ними було доручено Янові III. **Генеральна битва під Віднем** відбулася 12 вересня 1683 р. Вона розпочалася з наступу турків, які водночас кинулися й на штурм Відня. Поляки, що діяли на правому фланзі, витримали три шалених атаки ворога. Результат битви був вирішений стрімкою атакою кінноти союзників, в якій особливо відзначилися польські гусари. Турки не витримали натиску і стали панічно рятуватися втечею, залишивши на полі бою до 10 тис. забитих. Перемога союзників була повною, в чому велика заслуга належала Янові III як головнокомандувачу. Людські втрати турків уп'ятеро перевищували втрати союзних військ, близько 5 тис. їх потрапили у полон. Переможцям дісталися майже вся артилерія й обоз противника. Тогочасний турецький хроніст записав: "Поразка була жахлива, така, якої від виникнення Османської держави, вона ніколи не зазнавала".

Віденська перемога мала епохальне значення, тому що поклала край турецькій експансії в Центральну Європу. Відтоді Порти в цьому регіоні лише оборонялася і поступово втрачала свої володіння. Європа полегшено зітхнула, у багатьох її країнах і в Римській курії висловлювали радість з приводу Віденської перемоги, відзначали останню урочистими молебнями.

13 вересня Ян III в zenіті своєї слави тріумфально в'їхав у Відень. Під Віднем відбулося його побачення з Леопольдом I. На шляху додому польській армії на чолі з Яном III довелося 7 і 9 жовтня 1683 р. під замком Паркани, що в Словаччині, провести дві битви з турецькими загонами. У першій з них поляків від поразки врятували австрійці під командою князя Карла Лотаринзького, в другій, для турків дуже кривавій (їх полягло до 9 тис.), вони були наголову розбиті поляками й австрійцями.

Участь в антитурецькій коаліції. Жодних політичних вигод Віденська перемога Речі Посполитій не принесла. Натомість нею повною мірою скористалась Австрія. Незважаючи на це, Річ Посполита стала членом антитурецької *Священної ліги*, створеної 5 березня 1684 р. в австрійському місті *Лінці*; до неї також увійшли Австрія, Венеція і Римська курія.

Відповідно до узятих зобов'язань, Річ Посполита спрямувала свої зусилля на відвоювання у турків території Подільського воєводства і відновлення своєї присутності в Молдавському і Волоському князівствах. Проте всі її походи в цьому напрямі виявились безуспішними. Вони відбувалися у 1684, 1685, 1686, 1687, 1691, 1692 і 1694 рр.; з них перший, третій і п'ятий очолювалися Яном III. Вигоди з усіх цих походів черпала Австрія, оскільки поляки відтягували на себе частину турецьких сил і давали змогу Австрії завдавати туркам відчутних ударів. При цьому Австрія жодного разу не надала військової і грошової допомоги Речі Посполитій, хоча й обіцяла її. Габсбурги не були зацікавлені в утвердженні польських впливів у Придунав'ї.

Під тиском Австрії й Римської курії, зацікавлених у залученні до війни проти Порти Московської держави, Ян III пішов на укладення мирного договору з нею. Договір, підписаний польсько-литовськими і московськими дипломатами у Москві 6 травня 1686 р., проголосив **вічний мир** на таких умовах: Лівобережна Україна, Київ з прилеглою до нього на правому березі Дніпра невеликою територією і Смоленська земля назавжди відходять до Москви, причому за Київ Річ Посполита одержує компенсацію у 146 тис. рублів, що дорівнювало 740 тис. польських злотих; Запоріжжя підлягає повному московському контролю; обидві держави не повинні йти на підписання сепаратного миру з Османською імперією і Кримським ханством; Річ Посполита гарантує свободу православ'я у своїх володіннях, а за царем визнається право захищати цю свободу. Вічний мир був поразкою дипломатії Речі Посполитої та особисто Яна III Собеського.

Москва ратифікувала цей договір того ж року; у грудні це зробив й Ян III (у Польщі за цим договором закріпилася назва *трактат Гжимультовського* – від імені Кшиштофа Гжимультовського, познанського воєводи, який очолював польсько-литовську делегацію на московських переговорах). Сейм підтвердив цей договір 1710 р. З укладенням Вічного миру Московія стала учасником Священної ліги і зобов'язалася здійснювати походи проти Кримського ханства.

Штовхаючи Річ Посполиту на антитурецькі дії, Австрія, водночас, підступно уклала 1686 р. договір з Бранденбургією і Швецією, який містив пункт про те, що сторони беруть на себе зобов'язання запобігти проведенню змін у державному устрої Речі Посполитої, котрі б могли її зміцнити.

Союз з Австрією не приніс Речі Посполитій очікуваних результатів, українські землі залишалися під турецьким пануванням. 15 липня 1692 р. за посередництва дружини Яна III був підписаний таємний договір з неофіційним посланцем Людовіка XIV, який відновлював **польсько-французькі союзні відносини**. Згідно з ним, Франція обіцяла надати Речі Посполитій дипломатичну допомогу в укладенні вигідного миру з Туреччиною, взамін за підтримку у війні з *Аугсбурзькою лігою* – оборонним союзом, укладеним 1686 р. Голландією, імператором, Швецією, Баварією, Пфальцем і Саксонією з метою зупинити територіальну експансію Франції (Ліга існувала до 1697 р.). Франція також обіцяла сприяти у здійсненні династичних планів Яна III, які тоді полягали у тому, щоб зробити свого сина Александра наступником на польському престолі. Ці обіцянки могли бути реалізовані тільки після того, як Польща зірве союз з Австрією. На створення й функціонування профранцузького угруповання Людовік XIV зобов'язався щороку сплачувати Янові III та його дружині 150 тис. ліврів. Договір Людовік XIV ратифікував, але в життя він проведений не був: Ян III не бажав рвати з Австрією й виходити зі Священної ліги, не маючи впевненості у тому, що після цього Порта, навіть під тиском Франції, поверне їй окуповані українські землі.

Роки правління Яна III сповнені вирішенням зовнішньополітичних проблем. Внутрішньою ситуацією в країні він цікавився мало. На його щастя, до різких загострень її не доходило. Королеві, зрештою, не вистачало рішучості у протидії своїм політичним противникам. Він не особливо приймав до серця часті зриви сеймів; з 11 скликаних ним сеймів зірваних було п'ять, причому сейм 1688 р. був зірваний тому, що на ньому так і не вдалося обрати маршалка посольської ізби. За постановою сейму 1673 р., який відбувся ще за короля Михайла, кожен третій сейм мав проходити в білоруському місті Гродно, щоб тим самим враховувався федеративний, польсько-литовський характер Речі Посполитої. Постанова застерегла, що конвокаційних, елекційних і коронаційних сеймів вона не стосувалася. Перший гродненський сейм (1678-1679 рр.) був другим зі скликаних Яном III, другий (і останній; 1693 р.) – дев'ятим. Отже, постанова 1673 р. виконувалася не повністю.

Після свого осінньо-зимового походу 1674-1675 рр. Ян III мало цікавився ситуацією **на козацькому Правобережжі**: його увагу привертали важливіші, як видавалося, справи. Не змігши домовитися з П. Дорошенком, він протиставив йому подільсько-брацлавського полковника *Остана Гоголя*, призначивши його у квітні 1675 р. правобережним гетьманом. Однак О. Гоголь був гетьманом на невеликій території. Гетьманував він до кінця 1678 р. Не схвилювало короля й те, що П. Дорошенко у вересні 1676 р. здався на милість московського самодержця, і те, що після цього Самойловичеве і московське війська знову розмістилися на Правобережжі. Не переймався він також тим, що у результаті турецько-татарських походів 1677 і 1678 рр., прозваних чигиринськими, Порта витіснила ці війська з Правобережжя і повністю запанувала у ньому. У 1677 р. султан призначив управляти цією територією Ю. Хмельницького, знявши перед

тим з нього чернецтво і надавши помпезний титул “князя Сарматії та України і володаря Війська Запорозького”. У 1681 р. султан, невдоволений Ю. Хмельницьким, позбавив його гетьманства, а на його місце поставив молдавського господаря *Георге Дуку* з титулом “воєвода і господар земель молдавських і українських”. Г. Дука помер 1685 р., після чого турки знову призначили правобережним гетьманом Ю. Хмельницького; але через кілька місяців він був ними знятий і страчений в Кам’янці-Подільському.

Щойно у 1684 р. король поважно поставився до ситуації на Правобережній Україні. Він видав універсал, яким оголосив про відновлення Війська Запорозького “Його Королівської милості” на терені колишніх козацьких полків. Як прагматичний політик і солдат Ян III прагнув використати козацтво, щоб дешевим коштом прикрити прикордоння держави від Москви, Криму і Туреччини. З іншого боку, вбачаючи в козащині руйнівну і небезпечну силу, він вважав, що поступки козакам мають бути тимчасовими, “до певного часу”, як він сам писав. Сейм, що діяв у лютому-травні 1685 р., дав дозвіл на відновлення правобережного козацтва і підтвердив козацькі права і вольності. До кінця 1680-х років сформувалося чотири козацькі полки, з яких Білоцерківським став керувати С. Палій.

Останні роки свого життя Ян III часто хворів, мало займався державними справами. Країну огортала анархія і безправ’я. Піднесла голову прогабсбурзька опозиція, до якої входили примас, гетьман великий коронний, гетьман великий литовський, канцлер литовський і ряд інших осіб. Довідавшись про спробу короля порозумітися з Францією, опозиція на сеймі 1695 р. посилила на нього нападки і, щоб дошкулити йому, зірвала. Своє незадоволення вона висловлювала у зв’язку з намаганнями Яна III забезпечити польський престол за одним із своїх синів: Якубом або Александром. Ян III помер 17 червня 1696 р. у Вілянові, резиденції біля Варшави. Був похований у варшавському костелі капуцинів, а 1734 р. перепохований з прахом своєї “Марисеньки” у крипті кафедрального собору на Вавелі.

Веттіни на польському престолі. На елекційному сеймі 27 червня 1697 р. профранцузьке угруповання на чолі з примасом проголосило королем французького принца Франсуа Луї де Конті, брата Великого Конде, родинно зв’язаного з династією Бурбонів. Куявський (влоцлавський) єпископ те саме зробив стосовно саксонського курфюрста Фрідріха Августа I з династії Веттінів, кандидатуру якого висунув австрійський двір, підтриманий у цьому питанні Бранденбургією. Своім обранням обидва завдячували великим сумах, витраченим на підкупи шляхти, магнатерії та високопоставлених осіб. В обранні курфюрста значну роль відіграла підтримка його Москвою, яка чинила спротив посиленню французьких впливів у Речі Посполитій. Кандидатура старшого сина Яна Собеського і Марії Казимири – Якуба – на тому ж сеймі не пройшла.

27 липня 1697 р. Фрідріх Август I заприсягнув свої *pacta conventa*, а 15 вересня в Кракові був коронований куявським єпископом. Він прибрав собі як король ім’я *Август II*. Поки все це діялося, Ф.Л. де Конті добирався морем до Польщі, щоб посісти трон. Він сильно запізнився і був змушений ні з чим повернутися додому.

Річ Посполита і Північна війна

Поява на польському престолі Августа II, прозваного сучасниками *Мицним*, поклала початок **персональній унії Речі Посполитої і Саксонського курфюрства**, якій судилося проіснувати до 1763 р. Під владою однієї особи опинилися дві різні держави. Саксонія була лютеранською державою з розвинутою економікою, сильною виконавчою владою, дідичним характером престолонаслідування, обмеженими прерогативами станів. Довгий час Август II як король у своїй політичній діяльності керувався династи-

чним інтересом, намагався запевнити Веттінам міцну позицію в Європі. Для нього Річ Посполита мала бути тим, чим для Гогенцоллернів – Князівська Пруссія, для габсбурзької Австрії – Чехія й Угорщина, для Ганновера – Англія: вона мала піднести позиції Веттінів в імперії, уможливити здобуття ними імператорської корони. Досягнення цієї мети було нездійсненним без ґрунтовних змін в державному устрої Речі Посполитої, насамперед без посилення в ній ролі короля. Звідси, зокрема, впливав намір Августа II, який він намагався реалізувати особливо в перші роки свого королівського правління, перетворити польський елекційний трон у дідичний трон Веттінів.

Плани Августа II стосовно Речі Посполитої та спроби їх реалізувати з неприязню і ворожістю сприймалися більшістю шляхти і магнатерії, тому що, на їхнє переконання, вони загрожували проникненням саксонських впливів у країну (“саксонізацією”), перебудовою її в проабсолютистському дусі, обмеженням, а то й скасуванням “золотих вольностей”. Для досягнення цієї мети (та інших цілей) король не гребував придбанням прихильників шляхом підкупу, торгівлі гідностями і земськими урядами, ігнорування законів Речі Посполитої. Усе це відчутно поглиблювало деморалізацію шляхетського суспільства, яка вперше яскраво дала про себе знати у 1655 р., коли значна частина шляхти і магнатерії перейшла на бік шведського короля Карла X Густава.

Зазначеним планам Августа II не особливо симпатизували й в саксонському суспільстві; тут побоювалися можливого наступу католицизму з Польщі, хоч би й тому, що Август II при вступі на польський престол прийняв, нехай і вимушено, католицьку віру (його дружина завжди залишалася лютеранкою). Посиленню позицій Августа II постійно протидіяли сусідні держави, не зацікавлені в її реформуванні, спрямованому на подолання її слабкості. Не випадково внутрішня і зовнішня політика Августа II зазнавала однієї невдачі за другою. Вони поглиблювали занепад Речі Посполитої й послаблювали Саксонію.

Обставини примушували короля займатися переважно вирішенням питань **зовнішньої політики**. На початку його правління Річ Посполита продовжувала воювати з Османською імперією, відповідно до даного королем у своїх *pacta conventa* зобов’язання повернути українські землі, підвладні Порті від 1672 р. У той час війна Священної ліги з Туреччиною закінчувалась. Австрія, готуючися до відновлення боротьби з Францією, взяла курс на мирні переговори. Після того, як від продовження війни з Портою відмовилася Москва, яка мала намір вступити у двобій з Швецією, мир між Річчю Посполитою і Туреччиною став неминучим. Він був підписаний 26 січня 1699 р. в містечку *Карловиці* (нині адміністративно належить Воєводині в складі Сербії). За умовами миру Річ Посполита повернула собі територію Подільського воєводства і Правобережну Україну.

Ще до закінчення війни з Туреччиною Август II постановив змінити напрям зовнішньої політики, поставивши своїм завданням відвоювати у Швеції більшу частину Інфлянт на північ від Двіни, яку та відібрала у Речі Посполитої у 20-х роках XVII ст. У плани Августа II входило перетворити Інфлянти у своє дідичне володіння, щоб міцніше почуватися на польському престолі. Розпочати **війну з шведами** Август II зміг тільки як курфюрст, оскільки у Речі Посполитій він зіткнувся з небажанням загострювати відносини з Швецією. У березні 1698 р. Август II уклав антишведський союз з Данією. На серпень того ж року припадає його зустріч у містечку Раві-Руській, що в Белзькому воєводстві, з російським царем Петром I, в ході якої йшлося про спільні дії Саксонії і Росії проти шведів. Формальне порозуміння між цими державами з даного питання було відбите у договорі, підписаному в глибокій таємниці 21 листопада 1699 р. в підмосковному селі *Преображенському*.

Ще перед цим, у серпні 1699 р., Август II домовився зі станами шведських Інфлянт про те, що після відвоювання їх Саксонією вони стануть діличним володінням Веттінів. У лютому 1700 р. саксонські війська розпочали інфлянтську кампанію. Проте вона проходила для них невдало. У серпні Август II втратив Данію як союзника: зазнавши невдач, вона вийшла з війни проти Швеції. Але наприкінці того ж місяця війну Швеції оголосила Росія, яка зважилася на це після того, як у липні уклала в Константинополі мирний договір з Туреччиною (Росія, на відміну від інших учасників Священної Ліги, у січні 1699 р. в Карловцях уклала з Туреччиною не мирний, а перемирний договір).

Поки Саксонія і Росія вели війну, відбулася подія, яка помітно позначилася на історії Польщі і Речі Посполитої у XVIII ст. 18 січня 1701 р. бранденбурзький курфюрст *Фрідріх III* (1688-1701) був коронований королівською короною у Кенігсберзі; титул короля він одержав від імператора Леопольда I взамін за зобов'язання надати йому воєнну допомогу у майбутній війні за іспанську спадщину (ця війна проходила у 1701-1714 рр.). Бранденбурзько-прусська держава стала **Королівством Пруссія**. Як король, Фрідріх III почав іменуватися Фрідріхом I (1701-1713). Правлячі кола Речі Посполитої обмежилися невизнанням цього факту. Проте офіційно він був проголошений королем “в Пруссії” (*in Preussen*), що в перспективі могло погрожувати приєднанням Королівської Пруссії до новоствореного королівства. Зазначене невизнання тривало до 1764 р.

Під час зустрічі Августа II з Петром I в лютому 1701 р. в литовському містечку Біржай (Біржах) був відновлений саксонсько-російський союз; Август II пообіцяв, що сприятиме вступові Речі Посполитої у війну з Швецією, хоча в польсько-литовському суспільстві були неприхильні настрої щодо неї.

У липні 1701 р. шведський король Карл XII (1697-1718) розбив над Двіною саксонське і московське війська, зайняв Курляндію і польсько-литовську частину Інфлянт та вдерся в Жемайтю. Швеція розпочала воєнні дії на території Речі Посполитої. На бік Карла XII перейшли найзаможніші литовські магнати Сапєги та частина литовської шляхти, що їх підтримувала. Після цього в серпні саксонське військо стало відходити з Речі Посполитої, бо цього вимагали поляки, литовці та шведський король, котрий на той час став фактичним володарем Литви і Білорусі. У розмовах з польськими достойниками Карл XII вимагав провести детронізацію Августа II, твердячи, що той є одним із призвідців війни. Цю вимогу Карл XII потім неодноразово повторював.

У січні 1702 р. Август II уклав союзний договір з Австрією, розраховуючи на її підтримку в можливих переговорах з Карлом XII. Травень 1702 р. став **початком шведської агресії** на землі Корони. 18 травня шведи захопили Варшаву. Август II втік під Краків, де згромадив 16-тисячне саксонське військо і семитисячне польське. У битві під *Клішовом* 19 липня Карл XII завдав Августові II поразки, значною мірою тому, що за наказом гетьмана великого коронного Героніма Любомирського польська кавалерія покинула поле бою. Результат битви тяжко відбився на долі Речі Посполитої. 10 серпня 1702 р. шведи практично без опору заволоділи Краковом.

Невдачі Августа II сильно похитнули його позиції в Речі Посполитій. І все ж того самого року зібрана 20 серпня під Сандомиром малопольська шляхта відкинула вимогу Карла XII позбавити саксонця престолу. Водночас шляхта вимагала від Августа II вивести саксонське військо з країни.

2 травня 1703 р. шведи розбили саксонців під Пултуськом, що в Мазовії, після чого Карл XII витіснив війська Августа II з Королівської Пруссії. Від Августа II почала відходити значна частина шляхти і магнатів, головним чином великополяни. 16 лютого 1704 р. у Варшаві за активної участі примаса *Міхала Радзєйовського* була створена генеральна **прошведська конфедерація**. Конфедерати проголосили детронізацію Августа II, а 16 квітня, на вимогу Карла XII – стан безкоролів'я. 12 липня на Волі група

шляхти, скликаної конфедератами, оточена шведським військом, обрала польським королем 27 річного познанського воєводу *Станіслава Лещинського*, вихідця з великопольської магнатської родини. Навіть шведи цю елекцію прозвали фарсом. Примас відмовився взяти в ній участь, а номінацію новообраного короля оголосив познанський єпископ. Коронація С. Лещинського відбулася 5 жовтня 1705 р. у Варшаві (Краків на той час був у руках Августа II) без вручення йому традиційних монарших інсигній. Станіслав Лещинський був безоглядним виконавцем волі Карла XII.

30 травня 1704 р. в *Сандомирі* була створена **генеральна конфедерація**, яка виступила на захист Августа II. Після цього на короткий час Варшава опинилася під його владою. Річ Посполита стала ареною не тільки війни Августа II як курфюрста з Швецією, а й **громадянської війни**.

Усвідомлюючи, що власних сил замало, щоб успішно протистояти шведам, керівництво сандомир'ян звернулося по допомогу до Росії, яка на той час витіснила шведів із значної частини Прибалтики. 30 серпня 1704 р. під *Нарвою* був укладений антишведський наступально-оборонний **союз Речі Посполитої і Росії**, який передбачав спільні воєнні дії й те, що після закінчення війни Інфлянти перейдуть до Речі Посполитої. Цар також зобов'язався щороку сплачувати останній 200 тис. рублів за умови, що вона виставить 48-тисячне військо, і пообіцяв надати їй на допомогу 12-тисячний російський корпус. Москва також взяла на себе зобов'язання покінчити з селянсько-козацьким повстанням на Правобережній Україні, яке розпочалося 1702 р. під проводом С. Палія. Воно вибухнуло у відповідь на намагання польських правлячих кіл виконати постанову Варшавського сейму, що проходив у червні-липні 1699 р. і ухвалив ліквідувати козацтво як організовану силу на Правобережжі. На час укладення Нарвського союзу це повстання йшло на спад, особливо після того, як 11 серпня 1704 р. за наказом гетьмана *Івана Мазепи* у таборі під Бердичевом був заарештований С. Палій, безпідставно звинувачений у зносінах з прихильником Карла XII – гетьманом великим коронним Гієронімом Любомирським. С. Палія було позбавлено білоцерківського полковництва і 1705 р. заслано до Сибіру.

Відповідно до Нарвського трактату Річ Посполита офіційно вступила у Північну війну. Це була її третя війна з шведами за останні сто років. Російські війська з'явилися на території Речі Посполитої. У 1705 р. вдалося очистити від шведів Литву і Білорусь. Це змусило Карла XII рушити в Литву і вибити звідти росіян. Під тиском шведів 26 листопада 1705 р. С. Лещинський у Варшаві підписав з ними договір, який політично й економічно узалежнював Річ Посполиту від Швеції. Остання, з свого боку, зобов'язалася повернути Речі Посполитій зайняті Росією її землі.

У грудні 1705 – навесні 1706 рр. Карл XII провів новий наступ на територію Речі Посполитої, примусив російські війська відступити, а згодом попрямував до Саксонії. 24 вересня 1706 р. в містечку *Альтранштадт* (під Ляйпцігом) посланці Августа II підписали трактат, за яким він за високе грошове відшкодування зрікся польського престолу на користь С. Лещинського, але зберіг за собою королівський титул. Август II був змушений трактат ратифікувати. Короля Станіслава Лещинського визнали Франція, Австрія, Пруссія, Англія, Туреччина.

Проте сандомирські конфедерати, підтримувані саксонськими і російськими військами, зберігали вірність Августові II. Маючи значну чисельну перевагу, вони у битві під *Калішем* 29 жовтня 1706 р. поклали війська С. Лещинського і шведів. Петро I схилив сандомир'ян зібратися на вальний з'їзд у Любліні, який 7 липня 1707 р. проголосив безкоролів'я. Претендентами на звільнений польський престол називали семигородського князя Ференца II Ракоці (1703-1711), який тоді очолював боротьбу угорців проти австрійських Габсбургів, австрійського полководця фельдмаршала Євгенія Савойського

(1663-1736), Якуба Собеського, Александра Собеського (1677-1714), гетьмана великого коронного Адама Миколая Сенявського (бл. 1666-1726). Проте з вини Росії вирішення справи вибору нового короля затягувалося і, врешті, з огляду на нові політичні обставини, вона втратила свою актуальність.

У 1707 р. Карл XII, після річного перебування в Саксонії, повернувся в Річ Посполиту і окупував значну її частину. Услід за цим 1708 р. розпочався похід шведської армії проти Росії, який закінчився поразкою Карла XII у битві під *Полтавою* 8 липня 1709 р. Ця поразка й водночас перемога Петра I різко змінила політичну ситуацію у Східній і Центральній Європі. Вона поставила Росію в ряд великих європейських держав і назавжди підірвала міць Швеції. Разом з тим, вона поглибила залежність Речі Посполитої від Росії, поглибила настільки, що впродовж десятиріч Росія могла втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої, практично не натрапляючи на опір з її боку.

Дізнавшись про Полтавську перемогу Петра I, Август II оголосив недійсним акт свого зречення польського престолу, пославшись на те, що сеймом він не був затверджений. Ця ж перемога підірвала позиції С. Лещинського. Він зробив спробу врятувати своє перебування на троні: 19 серпня видав в Опатові, що в Малопольщі, універсал, яким запропонував провести обрання королем його або Августа II. Проте останній цю пропозицію відхилив.

Після поразки Карла XII під Полтавою територія Речі Посполитої швидко була очищена від шведів військами сандомирян, саксонців і росіян. 8 жовтня 1709 р. в Торуні відбулася зустріч Августа II з Петром I, під час якої була укладена таємна угода. Згідно з нею, цар підтвердив зобов'язання сприяти передачі Августові II "шведських" Інфлянт і підтримав його прагнення повернутися на польський трон; цар також гарантував непорушність територіальної цілісності Речі Посполитої. Того ж місяця С. Лещинський, позбавлений підтримки шведів і більшості своїх польських прихильників, виїхав за межі Речі Посполитої й осів у замку поморських князів у Щеціні, який належав Швеції. У 1711 р. він перебрався до Швеції, 1712 р. зрікся польського трону, зберігши за собою королівський титул; 1713 р. він відвідав Карла XII в столиці Молдавії Яссах, куди той утік після Полтавської поразки, але не отримав згоди на це зречення, а 1714 р. оселився у князівстві Пфальц в надрейнському палатинаті, виділеному йому Карлом XII; звідси, після смерті шведського короля (1718), С. Лещинський виїхав до Франції, де затримався на багато років. Після виїзду С. Лещинського з Польщі Варшавська генеральна конфедерація, яка його підтримувала, припинила діяльність.

Вальна Варшавська рада, що відбувалась у лютому-квітні 1710 р. (вона була рівнозначна сеймові), закликала Августа II повернутися на польський престол за умови, що з Речі Посполитої будуть виведені саксонські загоны і він дотримуватиметься її законів. У тому ж році Август II склав відповідні зобов'язання і повторно був визнаний польським королем. Після цього Сандомирська генеральна конфедерація фактично перестала діяти, хоча й не була формально розпущена. У тому ж році Росія захопила Інфлянти на північ від Двіни. Незважаючи на те, що польський уряд кілька разів нагадував Петрові I про його торунське зобов'язання щодо цієї території, цар на це аж ніяк не реагував.

За однією з умов Прутського миру, підписаного Росією і Туреччиною 23 липня 1711 р. під Яссами, перша з цих держав повинна була вивести свої війська з українського Правобережжя, як території Речі Посполитої. Залишаючи цей край в січні-лютому 1712 р., царські війська зігнали в Лівобережну Україну всі сім розміщених у ньому козацьких полків і розселену на їхніх землях некозацьку людність (щонайменше 100 тис. осіб). Зроблено це було для того, щоб українському гетьманові на вигнанні *Пилипові Орлику*, якби він зважився з прихильними йому козаками осісти на Право-

бережжі, не було на кого в ньому опертися (П. Орлик сподівався при допомозі Туреччини і Кримського ханства створити союзу з ними Козацьку державу, частиною якої, й чи не основною, мала стати Правобережна Україна). Андріанопольські мирні договори, підписані Росією і Туреччиною 16 квітня 1712 р. і 24 червня 1713 р., підтвердили приналежність Правобережжя Речі Посполитій. А після того як Туреччина 22 квітня 1714 р. уклала в Стамбулі мирний договір з Річчю Посполитою, що повторював умови Карловицького миру 1699 р., остання остаточно закріпилася у Правобережній Україні.

Плани Августа II. Знову посівши польський престол, Август II повернувся до задуму зміцнити свою владу. Його найближчий, найбільш довірений міністр, саксонець фельдмаршал *Якоб Генріх Флеммінг* запропонував утворити з призначених королем осіб раду, котра б діяла як законодавчий і виконавчий орган. Я.Г. Флеммінг передбачав також скликати загальну раду, до якої б воєводства делегували своїх представників, а компетенції сеймів звести лише до розгляду королівських пропозицій. Проект Я.Г. Флеммінга шляхта і магнати зустріли неприємно. Ті з них, що особливо виставляли себе захисниками “золотих вольностей”, згуртувалися навколо примаса і коронних гетьманів. Вони знайшли підтримку у Петра I. Нею, зокрема, стало російське військо, введене до Польщі Петром I і офіційно призначене для здійснення походу проти шведів, що діяли в Західному Помор’ї.

Відмова Августа II вивести з країни саксонське військо та намір внести зміни до державного устрою спричинили виникнення регіональних конфедерацій, які звинувачували короля у прагненні встановити в Речі Посполитій свою абсолютну владу (*absolutum dominium*). 25 листопада 1715 р. в місті *Тарногруд* Руського воєводства зав’язалася **антикоролівська генеральна конфедерація**, яка висунула адресовані королеві вимоги вивести з Речі Посполитої саксонські війська, заборонити саксонським міністрам брати участь у вирішенні справ, що її стосувалися, дотримуватися законів. На це Август II відповів, спрямувавши проти конфедератів саксонців під командою Я.Г. Флеммінга; але тому подолати їх не вдалося. Врешті воєнні сутички припинилися і сторони сіли за стіл переговорів у Раві Руській. Укладене тут 18 січня 1716 р. порозуміння проголосило припинення збройної боротьби й відкривало можливість покінчити з перебуванням саксонських військ у Речі Посполитій. Проте Петро I, боячися втратити вплив на Августа II, зірвав реалізацію цього порозуміння. За намовою царської дипломатії тарногродці його відкинули і 17 лютого звернулися до царя з проханням бути посередником в розв’язанні конфлікту. Доки дійшло до посередництва, боротьба конфедератів з саксонськими військами тривала. Тільки 3 листопада 1716 р. у Варшаві був підписаний трактат між королем й конфедератами. Його положення лягли в основу постанов Варшавського сейму, який працював один день – 1 лютого 1717 р. і невдовзі був названий *німим*, оскільки всі постанови були прийняті без обговорення, щоб уникнути можливих спалахів політичних суперечок.

Постанови “німого” сейму. Трактат і сеймові постанови регулювали відносини між Річчю Посполитою і Саксонією, засновані на персональній унії. Саксонським міністрам було заборонено втручатися у внутрішні і зовнішні справи Речі Посполитої, їх не могло бути більше шести; польським міністрам заборонялося втручатися в саксонські справи. Саксонському війську заборонялося перебувати в Речі Посполитій, окрім 1200 саксонських гвардійців для особистої охорони короля. Август II зобов’язався виїжджати до Саксонії не більше як на три місяці протягом року і не приймати у ній рішень, які б стосувалися Речі Посполитої. Заборонено було скликати військові конфедерації. Сейм декларував проведення фінансової і військової реформ: щорічний бюджет держави був установлений в розмірі 10 млн. злотих, а військовий континент – в кількості 18 тис.

офіцерів і солдатів, з чого 75 % мало становити коронне військо, 25 % – литовське. Прерогативи коронних і литовських гетьманів були обмежені. Сеймики втратили право приймати постанови про створення у воєводствах військових найманих загонів і збирання податків (окрім т.зв. чопового і шеляжного, надходження від яких повинні були йти на потреби воєводств).

З прийняттям *німим* сеймом постанов Тарногородська конфедерація перестала існувати. Август II мусив назавжди попроситися з мрією перетворити польсько-саксонську персональну унію на більш тісний зв'язок обох держав.

Посилення позицій Росії в Речі Посполитій і Центральній Європі непокоїло правителів великих європейських держав. 5 січня 1719 р. уповноважені Августа II як курфюрста, імператора Карла VI (1711-1740) й англійського короля та ганноверського курфюрста Георга I (1714-1727) уклали у *Відні* трактат про союзні відносини, метою яких, зокрема, було примусити Петра I вивести з Речі Посполитої свої війська та зберегти її територіальну цілісність і суверенітет. Умовою реалізації трактату було приєднання Речі Посполитої до цього союзу. Спочатку шляхта і магнатерія підтримували ідею такого приєднання, але коли цар, на рішучу вимогу уряду Речі Посполитої, у 1719-1720 рр. вивів з неї своє військо, то вони змінили ставлення до неї. Остання спроба Августа II домогтися приєднання Речі Посполитої до Віденського трактату на осінньому 1720 р. Варшавському сеймі закінчилася невдачею, значною мірою тому, що Росія спровокувала зрив цього сейму.

Ще до цього моменту, в лютому 1720 р., Росія уклала у місті *Потсдам* (під Берліном) договір з Пруссією, за яким обидві сторони зобов'язалися зберегти існуючий державний лад Речі Посполитої, в тому числі вільну елекцію і *liberum veto*. Цей документ був відповіддю на Віденський трактат 1719 р. У подібному дусі були складені договори Росії з Туреччиною 1720 р., Швецією 1724 р., Австрією 1726 р.

Під тиском Петра I Август II відмовився від претензій на Інфлянти, відвойовані Росією у шведів. За умовами *Ніштадтського миру*, укладеного 10 вересня 1721 р. між Росією і Швецією, Інфлянти були закріплені за Росією.

Річ Посполита вийшла з Північної війни, в якій після Полтавської битви участі фактично не брала, без територіальних втрат і здобутків, формально навіть як один з її переможців. Проте, насправді вона була жертвою цієї війни: на її території багато років точилися воєнні дії, здійснювали часті переходи і постої свої та іноземні війська, на утримання яких йшли величезні кошти. Армії грабували населення, накладали на нього великі контрибуції. Частими були епідемії. Все це винищувало і виснажувало державу, завдавало їй неймовірних матеріальних і людських втрат. Північна війна яскраво виопустила і поглибила вади державно-політичного устрою Речі Посполитої, свідченням чого був небачений до того розмах політичної анархії, спричиненої головним чином магнатськими угрупованнями, котрі нерідко нехтували державно-національними інтересами заради досягнення своїх цілей. На період Північної війни припадає посилене втручання іноземних держав, в першу чергу Росії, у внутрішні справи Речі Посполитої. Відтоді Росія все менше рахувалася з думкою і намірами уряду цієї держави, яка все більше ставала для неї свого роду "прохідним двором". Одним із результатів війни було й те, що за шведсько-пруським договором 1720 р. до Пруського королівства відійшла частина Західного Помор'я з Щеціном, окупована ним ще 1714 р. Відтоді все Західне Помор'я перебувало під пруським управлінням.

Економічний занепад

Друга половина XVII і перша половина XVIII ст. стали періодом економічного занепаду Речі Посполитої, який відбувався рівнобіжно з політичною кризою. Головною причиною занепаду були війни, що їх вела держава, починаючи з 1648 р., майже 70 років з невеликими перервами. З них особливо тяжкими для польських земель стали війни з шведами 1655-1660 рр. і початку XVIII ст., тому що вони точилися на їхньому терені. Величезної шкоди країні завдали рокош Є. Любомирського 1665-1666 рр., боротьба між Варшавською і Сандомирською конфедераціями 1704-1709 рр., а також – між королівським табором і Тарногородською конфедерацією 1715-1716 рр.

Воєнні дії на польських землях і в інших регіонах Речі Посполитої супроводжувалися руйнівними за наслідками реквізиціями і контрибуціями, до яких вдавалися свої та ворожі війська під час частих їхніх постоїв і переходів. Упродовж перших двох десятиріч XVIII ст. в цьому відношенні особливо відзначилися саксонські війська. Реквізиції і контрибуції, хоч і в менших масштабах, чинили в міжвоєнні періоди власні війська, оскільки уряд Речі Посполитої був неспроможний оплачувати військову службу: грошова заборгованість військам, викликана розладом фінансової системи країни, була однією з найбільших хвороб держави. Людські втрати внаслідок війн, голодувань та неминучих їхніх супутників – епідемій – були жахливі: на думку істориків, чисельність населення у 1655-1660 рр. скоротилася на чверть або навіть на третину, а у 1700-1716 рр. – ще на чверть. Польща пережила справжню демографічну катастрофу. У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в Речі Посполитій розвивалися відносини в галузі сільського господарства, промисловості і торгівлі, які склалися за попереднє сторіччя.

Сільське господарство залишалося основою економіки і основним заняттям більшості населення. У землеволодінні зросла питома вага магнатів – власників латифундій від кількох десятків до кількох сотень поселень. Потоцькі, Браніцькі, Сєнявські, Чарторійські, Радзивілли, Сапєги та інші зосереджували в своїх руках величезні земельні комплекси. Так, у середині XVIII ст. Кароль Станіслав Радзивілл на прізвисько “Пане Коханку” (бо з цими словами звертався звичайно до тих, з ким мав справу), крім спадкових маєтків, володів королівщинами, в яких налічувалося 16 міст і містечок та 583 села. Цей магнат утримував власне військо, чисельність якого доходила до 6 тис. чол. У середині ж XVIII ст. надвірний коронний маршалок Єжи Мнішек зумів згуртувати в своїх руках королівщини, що приносили йому щороку 800 тис. злотих доходу. Маєтки руського воєводи Августа Александра Чарторійського тоді ж давали йому до 3 млн. злотих доходу на рік. Магнатські латифундії у XVIII ст. набрали характеру мало не окремих держав, чимось подібних до тодішніх держав імперії. Використання цих володінь відбувалося у двох формах: магнати господарювали з допомогою власної адміністрації, або віддавали маєтки (звичайно не всі) шляхті в оренду чи заставу. Латифундію ділили на *ключі*, кожен з яких охоплював кілька або кільканадцять сукупно розташованих поселень. Адміністративні функції у ній, за винятком орендованих і заставлених поселень, виконувала дрібна і безземельна шляхта.

Магнатські приватні землеволодіння зростали за рахунок земель дрібної і середньої шляхти. Це можна проілюструвати на прикладі Люблінського повіту однойменного воєводства: тут шляхті, що мала менше 100 селянських ланів, у середині XV ст. належало 44,9 % всіх селянських ланів, у середині XVII ст. – тільки 16,9 %, а в кінці XVIII ст. й того менше – 9,8 %; кількість землі, що знаходилась у власників від 100 до 500 селянських ланів, залишалася без істотних змін; відповідно у ті ж періоди вона

становила 24,3 %, 26,3 %, 33,2 %; натомість володіння понад 500 ланів складали 13,3 %, 30,7 % і 44,9 %.

Воєнні руйнування зачіпали більшою мірою середнього й дрібного шляхтича (який часто втрачав увесь свій маєток), ніж магната. Тому зростала залежність такого шляхтича від магната, збільшувалися магнатські землеволодіння за рахунок маєтків шляхти. Позбавлений маєтку шляхтич часто ставав магнатським клієнтом, причому це клієнство у багатьох шляхтичів набирало спадкового характеру. Внаслідок цього, а також посилення залежності шляхти від магнатів вона втрачала рицарські риси, почуття власної гідності. У XVIII ст. шляхетські звичаї характеризувалися частими проявами прислужництва щодо магнатів, які не мали нічого спільного з декларуванням шляхетської рівності: шляхтичі падали магнатам в ноги, брали за коліна, улесливо титулювали патронів, себе йменували “підніжками”, писали пишні панегірики.

Відбудова зруйнованого сільського господарства мала перманентний характер – для неї використовувались усі часові й матеріальні можливості. Розгорнутою вона була після польсько-шведської війни 1655-1660 рр., а постійною, стабільною після – німого сейму 1717 р., рішення якого поклали край внутрішнім чварам усередині шляхетського стану і започаткували мирний розвиток Речі Посполитої, котрий тривав безперервно півстоліття, якщо не рахувати 1733-1734 рр., коли в країні точилася боротьба за королівський престол після смерті Августа II.

У залежності від конкретних обставин у відбудові шляхетських і магнатських маєтків практикувалося два методи: очиншування села або розширення фільварку. Очиншування застосовувалося частіше там, де втрати населення й розорення господарства були особливо великі, де феодала не були спроможні впоратися з труднощами відбудови і тому були змушені відмовлятися від ведення самостійного (фільваркового) господарства або звужувати останнє. Селяни, переведені з панщини на чинш, були назагал зацікавлені в господарюванні, приносили феодалові більш-менш надійні доходи.

Розширення фільварків відбувалося значно частіше, ніж очиншування. Зазвичай воно зустрічалося там, де населення, хоча й було розорене, але в своїй масі залишалося на місці і де землевласник мав кошти для того, щоб забезпечити фільварок живим і неживим інвентарем. У таких випадках фільварок розростався шляхом поглинання спорожнених селянських земель, у тому числі тих, які селяни, що залишилися й працювали на свого пана, не могли обробляти.

Зростання фільварків супроводжувалося погіршенням становища “прив’язаних” до них селян. Серед них різко збільшилася частка малоземельних і безземельних. Загалом у середині XVIII ст. в Малопольщі, Великопольщі і Королівській Пруссії близько 50 % селянських господарств належали кметям, близько третини – загородникам, до 10 % – халупникам. Чимало було комірників. У той самий час у Великопольщі і Королівській Пруссії кметські господарства були порівняно великі (79 % їх мали понад півлана), а в Малопольщі серед кметських господарств домінували такі, розмір яких становив від 1/8 до 1/4 лана. Погіршився стан прав селян на землю, особливо у Малопольщі: значно впала кількість тих із них, хто володів землею спадково. Поширеною формою користування землею стало безстрокове її держання, яке дозволяло шляхті зганяти селян з насидженої ними землі. Обезземелені, частково чи повністю, селяни змушені були шукати роботу у своїх панів, які сповна користалися з їхнього скрутного соціально-матеріального становища і нещадно експлуатували.

Посилення експлуатації найбільше проявилось у збільшенні розміру панщини. У першій половині XVIII ст. вона в середньому дорівнювала 6-8 дням на тиждень з лану, нерідко досягала 16 днів. Щоби піднести продуктивність селянської праці, пани вдавалися до докладної фіксації виконання всіх видів панщини. У документах землевласників

XVIII ст. докладно визначався обсяг усієї дорученої селянинові праці, вказувалося, скільки він щоденно повинен зорати і зжати снопів, скільки зерна обмолотити тощо. Часто зазначалася й кількість годин, яку піддані повинні відпрацювати за день. Звичайною мінімальною нормою був 12-годинний робочий день. Найменше порушення панщинних порядків у XVIII ст. каралося великим грошовим штрафом, покаранням канчуком, саджанням у колодки і т.д.

Селяни, окрім регулярної панщини, виконували й інші відробітки без будь-якої винагороди з боку пана: підводну повинність, шарварки, гвалти, толоки, охороняли панський двір і фільварок, пряли, працювали на панських городах. Зберігалися натуральні й грошові данини селян. Пан зобов'язував підданих молоти хліб тільки у своїх млинах (це панське право звалось *баналітетом*), купувати у нього певну кількість алкогольних напоїв, забороняючи робити це в інших місцях (право *пропінації*). Посилення особистої залежності селян відбувалося й в інших формах. Так, селянський шлюб був узалежнений від згоди пана. Досить часто траплялося, що селян продавали. Особливо тяжким було становище селян у маєтках, які шляхта тримала в оренді або заставі. Орендарі і заставники, прагнучи за короткий строк володіння витиснути з них якнайбільше прибутків, хижацьким хазяйнуванням нерідко зовсім розоряли підданих. Оренда і застава були поширеним явищем в Речі Посполитій.

Селяни сплачували державі податки, які постійно зростали, особливо тоді, коли держава вела війни. Починаючи з 1650-х років, *поборовий* і *подимний* податки, у відповідності з сеймовими і сеймиковими постановами, стягалися у багатократному розмірі (кратність досягала кількох десятків). Селяни королівських і церковних маєтків сплачували *гіберну*, збори від якої йшли на утримання війська.

Незважаючи на прагнення панів отримувати якомога більше доходів зі своїх фільварків шляхом посилення експлуатації, вироблена у них продукція зростала повільно, а то й зменшувалась. Це, окрім вичерпання фізичних можливостей селян, пояснювалося низкою інших причин, передусім скороченням поголів'я домашньої худоби, що негативно позначалося на можливостях угноювання ґрунтів, нестачею сільськогосподарських знарядь праці у селян. З огляду на це, врожайність зернових, як і в першій половині XVII ст., залишалася низькою й дорівнювала сам 3-3,5.

Проти феодального гніту селяни протестували всіма можливими засобами: приховували доходи зі свого господарства, щоб сплачувати менше чиншу і давати менше натуральної данини; погано працювали на панському полі; рубали панський ліс, відмовлялися виконувати підводну повинність, купувати у пана спиртні напої. Поширеною формою протесту були втечі від одного пана до другого, після *німого* сейму – особливо на Правобережну Україну, яка, вкрай обезлюднена, готова була прийняти втікачів звідусіль для свого загосподарення. Спалахували селянські заворушення. Особливо гострого характеру набули виступи селян у 1669-1672 рр., коли вони охопили південь Краківського воєводства, зокрема Лянцкоронське, Чорштинське і Новотарзьке староства. Спалахи соціального протесту селян півдня Малопольщі неодноразово спостерігалися й в останній чверті XVII та у XVIII ст. Особливо бурхливими виступами ознаменовані 1750-і роки. Розгорнувся великий рух селян Курп'ївовської пущі в Мазовії, основним заняттям яких упродовж століть були лісові промисли. У 1699 р. вони відповіли повстанням на примушування виконувати панщину. Те саме відбулося у 1735-1736 рр. У 1755 р. розгорнувся масовий рух селян Суразького староства на Підляшші, а 1758 р. був жорстоко придушений опір селян трьох сіл Каліського повіту однойменного воєводства.

Широко розвинувся **селянський рух на Правобережній Україні**, де в міру відбудови господарства феодалі спішили скасувати пільги для новопоселенців слобід, які певний час не виконували повинностей. Тут панська сваволя посилювалася релігійно-національним пригніченням. На початку XVIII ст. на Правобережжі розгорнувся широкий козацько-селянський рух під керівництвом С. Палія. Від 1710-х років він набув характеру *гайдамаччини*. Поряд із селянами в гайдамацьких загонах зустрічалися міщани. Керівну роль в русі гайдамаків відігравали запорожці. Цей рух особливо посилювався у 1734 р., коли в Річ Посполиту були спрямовані російські війська для боротьби з шляхетською конфедерацією. Серед селян поширилися провокаційні чутки, що російські воєначальники видають грамоти, які дають дозвіл винищувати панів. Почалося повстання, що охопило Київське і Брацлавське воєводства. У Брацлавському воєводстві ватажок *Верлан* організував справжню козацьку армію. Проте царат допоміг польським землевласникам ліквідувати народний рух. Широких масштабів набрав гайдамацький рух на Правобережжі й у 1750 р. То розгортаючись, то згасаючи, він продовжувався, аж доки 1768 р. не вилився в *Коліївщину* (див. далі).

З точки зору історичної перспективи особливо відчутним для Польщі був **занепад міст**. Яскравим проявом цього було значне скорочення чисельності їх населення. За 1655-1660 рр. у Великопольщі відсоток знищених або покинутих міських домів виносив близько 60 %, у Мазовії міського населення стало менше на 70 %. Варшава у 1654 р. мала 10 тис. мешканців, а у 1660 р. – лише 4 тис. Відсотково найбільше потерпіли менші міста, чимало яких перетворилися на землеробські поселення. Багато лиха зазнали міста і на початку XVIII ст.

Відбудова міст проходила дуже повільно; на середину XVIII ст. стан їх залюдненості, а також ремесла і торгівлі не досягнув назагал рівня з-перед 1648 р. Відносно швидше відбудовувалися найбільші міста, такі як Гданськ, Варшава, Краків, в регіональному відношенні – міста західної частини Великопольщі.

Одним із наслідків воєнних знищень стосовно міст були зміни в етнічному складі міщан. З огляду на знелюднення міст і порівняно невеликий вплив до них християнського населення, викликаний труднощами міського життя і великою потребою на людські руки в селі (що тягло за собою посилення панського контролю за рухом селян), значно зросла чисельність і частка *єврейського населення*. У середині XVIII ст. їх частка сягала 40-50 %. У багатьох містах євреї стали домінувати в ремеслі і торгівлі.

Занепадало цехове ремесло. Причиною цього була не тільки руйнування міст, а й зменшення попиту на ремісничу продукцію через падіння купівельної спроможності населення, конкуренцію сільського ремесла та ремесла партачів – позацехових ремісників, які мешкали в юридиках, частинах міста, що були приватною власністю магнатів, багатій шляхти й католицької церкви, населення яких не підлягало міському праву.

Рис.22. Картина Б Беллото (Каналетто) “Вигляд Варшави з боку Праги”, 1770 р.

Таких юридик у Варшаві XVIII ст. бувало до 14, і проживало у них на середину цього століття до 5 тис. осіб. У Кракові в межах міських мурів церква володіла 55 % ґрунтів, шляхта – 17 %.

Занепада і гірнича справа. Так, у копальнях Олькуша щорічний видобуток свинцю скоротився з 50 тис. центнерів у XVI ст. до 14 тис. у XVIII ст.

Загальний баланс торгівлі Речі Посполитої був від'ємний. У середині XVIII ст. Польща пересічно щорічно одержувала 35 млн. злотих за вивезені за кордон товари, а за ввезені товари сплачувала до 45 млн. злотих, з чого 15 млн. припадало на вино, до 18 млн. – на прянощі й предмети розкоші. Кількісні показники торговельних оборотів були набагато менші, ніж у першій половині XVII ст. Першорядне місце в польському експорті продовжувало займати зерно, хоча його вивезена кількість порівняно з першою половиною XVII ст. впала: у цьому півстолітті щорічно через Гданськ в середньому вивозили 70 тис. лаштів, тоді як у другій половині XVII ст. – 32 тис., у 1700-1720 рр. – до 20 тис., на початку 1730-х років – 30 тис., у середині XVIII ст. – від 40 до 50 тис. лаштів.

Від початку XVIII ст. зросла посередницька роль Саксонії у торгівлі, зокрема Ляйпцігського ярмарку. Натомість з причини нестійкого політичного становища й політики Росії, яка спрямовувала свою торгівлю через Балтійське море, впало значення транзитної торгівлі через Річ Посполиту. Зазнали невдачі спроби Яна III й Августа II організувати транзитну торгівлю зі Сходом, особливо з Персією, за посередництвом торгових компаній.

На економічному розвитку Речі Посполитої негативно позначилася *криза монетарної системи*, що почалася в 1620-х роках. У 1660-х роках карбували величезну кількість мідних шелягів і низької якості срібних монет – злотих, званих тинфами від прізвища монетника Анджея Тинфа, що проводив цю операцію з дозволу польського уряду. Наслідком стала хвиля девальвації грошей, що призвела до ситуації, коли існувало дві категорії монет: старі добрі монети і погані нові. Дійшло до монетарного хаосу, який утруднював кредитно-торговельні операції. На додаток до цього від 1688 р. (до 60-х років XVIII ст.) не діяли монетні двори Речі Посполитої. Нова хвиля монетарного безладдя припадає на кінець 50-х і початок 60-х років XVIII ст., коли під час семирічної війни польську монету карбували в Дрездені, а після зайняття Дрездена прусським королем Фрідріхом II (1740-1786) за його наказом там же масово випускали погану монету з польськими штемпелями і через торгівлю завозили її у Річ Посполиту. Спричинений цим вплив кращої монети Польщі істотно підривав її торгівлю, завдав збитків на суму близько 200 млн. злотих.

Істотною перешкодою для економічного розвитку Речі Посполитої була також мінімальна причетність до неї держави. Правда, у другій половині XVII ст., а також за Августа II ставилося питання про державну опіку (протекціонізм) щодо вітчизняного господарства. Питання про державну політику в галузі економіки набувало все більшої актуальності. Давалося взнаки зокрема те, що у XVIII ст. в більшості європейських держав перемагали меркантилістські погляди, підтримувано розвиток відчизняної промисловості, запроваджувано протекціоністські митні бар'єри, заохочувано торгівлю.

Розвал політичного устрою у 20-х – на початку 60-х років XVIII ст.

Після *німого сейму*, який покінчив з внутрішніми міжусобицями, політичний стан Речі Посполитої був складним. Ще до цього сейму **розладналася діяльність вищих державних органів**. З восьми скликаних Августом II перед 1717 р. сеймів один так і не розпочався, один – тільки розпочався і розійшовся з причини низької присутності послів, два були зірвані із застосуванням *liberum veto*. У той самий період стали

практикувати лімітування сеймів, тобто перенесення питань, які не встигли розглянути, на наступний. Сейм, який вдавався до такого перенесення, звався *лімітованим*, а сейм, що розглядав його питання, – сеймом “з ліміти”. До 1717 р. було проведено по два лімітованих і “з ліміти” сейми. Саме сейми “з ліміти” були зірвані.

На час скликання *німого* сейму в плачевному стані перебувала державна фінансова система. Поширеними були інтриги між вищими урядовими особами. Незвичайно посилилася роль коронного і литовського великих гетьманів. Зросло значення сеймиків як органів шляхетського самоврядування. Взявши на себе запровадження, збір і витрати податків, вони, тим самим, поглиблювали фінансову кризу держави.

Падінню авторитету центральної влади сприяла й особа Августа II. Шляхетське суспільство не могло змиритися з його прагненням, що поновлювалося час від часу, перетворити польсько-саксонську персональну унію в унію тіснішу – міждержавну, піднести престиж королівської влади шляхом надання їй абсолютистських рис. У Речі Посполитій добре усвідомлювали, що саме Август II втягнув її, нехай значною мірою під тиском Росії, у війну з шведами.

У політичній ситуації після *німого* сейму мало що змінилося. З 11 сеймів, скликаних в другій половині правління Августа II (1718-1733 рр.). один не відбувся, один не закінчив роботу через смерть короля, шість були зірвані, а з трьох незірваних – два були лімітованими, і тому лише один сейм 1726 р. можна вважати справді успішним; на ньому було постановлено скасувати засаду лімітування сеймів як таку, що обмежує права послів вдаватися до застосування *liberum veto*. Відтоді сейми не лімітувалися.

Поглиблювалося розладнання шляхетської судової системи. Її корумпованість набрала небаченого раніше розмаху, охопила коронний і литовський трибунали, діяльність котрих, як і діяльність сеймиків, була одним з яскравих проявів політичного розкладу Речі Посполитої, зокрема, боротьби між магнатськими угрупованнями. Без особливого опору короля та його оточення Річ Посполита ставала все більш залежною від своїх сусідів, що набирали сили, – Росії, Пруссії й Австрії. Не питаючись її дозволу, вони фактично взяли на себе роль гарантів її державно-політичного устрою з його стрижнем – “золотими вольностями”. Деморалізована схилянням перед останніми, шляхта десятиріччями не зауважувала, а як помічала, то ігнорувала загрозу існуванню держави, що йшла з Петербурга, Берліна, Відня.

Падіння міжнародного престижу Речі Посполитої дійшло до того, що уряди Росії, Пруссії й Австрії вирішували, кому бути або не бути на польському престолі після смерті Августа II: 13 грудня 1732 р. в *Берліні* був підписаний трактат “трьох чорних орлів”, званий *трактатом Левенвольда* (від прізвища його ініціатора – великого конюшого російської імператриці Анни Іванівни Карла Левенвольда), за яким Росія, Пруссія й Австрія зобов’язалися не допустити до польської корони Фрідріха Августа, сина Августа II, а також С. Лещинського. Перша з цих кандидатур була небажана тому, що Петербург, Берлін і Відень були, з геополітичних міркувань, проти продовження польсько-саксонської унії, друга – через те, що її підтримувала Франція, король якої Людовік XV у 1725 р. одружився з дочкою С. Лещинського *Марією*. У тому ж трактаті бажаною кандидатурою на польський престол був названий португальський інфант Еммануель – сестринець імператора Карла VI. Трактат, правда, не був ратифікований, проте сам факт його появи символічно свідчив про ставлення трьох держав до Речі Посполитої.

Політичне життя в Речі Посполитій продовжувало характеризуватися **боротьбою магнатських угруповань** між собою за вплив на її розвиток. Ця боротьба особливо проявлялася на сеймах, часті зриви яких були переважно її результатом. Жодне з угруповань не ставило питання про виведення держави з стану кризи, проведення

необхідних реформ. Формувалася гнітюча атмосфера застою і безвиході. З другої половини 1720-х років найбільшими впливами в країні користувалися угруповання, очолювані родинами Потоцьких і Чарторійських. До 1760-х років вони постійно протистояли одне одному. Перше з них спочатку очолював примас *Теодор Потоцький*, а після нього впродовж багатьох років – *Юзеф Потоцький*, який у 1702-1744 рр. був київським воєводою, у 1735-1751 рр. – гетьманом великим коронним, у 1744-1748 рр. – познанським воєводою, у 1748-1751 рр. – краківським каштеляном; до середини 1730-х років він належав до прихильників С. Лещинського.

Засновником угруповання Чорторійських був *Август Александр Чарторійський*, у 1731-1782 рр. руський воєвода. Його визначна роль у політичному житті Речі Посполитої значною мірою зумовлювалася тим, що внаслідок одруження з Зоф'єю Денгофовою він став власником величезної латифундії, успадкованою нею від свого батька – гетьмана великого коронного Адама Миколая Сенявського. Більша частина латифундії знаходилась у Подільському і Руському воєводствах. За угрупованням Чарторійських невдовзі після його виникнення закріпилася назва *Фамілія*, оскільки воно включало в себе й споріднені з Чарторійськими роди, зокрема Понятовських (через шлюб Станіслава Понятовського, батька останнього польського короля Станіслава Августа, з сестрою Августа Александра – Констанцією).

Наприкінці правління Августа II між цими двома угрупованнями розгорілася гостра боротьба, змістом якої було здобуття коронних гетьманських урядів, що були вакантними з 1728 р. Оскільки за постановою *німого* сейму йменування гетьманів королем могло відбутися на успішному сеймі, то зусилля кожного з угруповань сконцентрувалися на тому, щоб ці уряди не дісталися протилежній стороні. З цією метою були зірвані підряд сейми 1729, 1730 і 1732 рр. У результаті обидва гетьманські уряди залишалися вакантними до смерті Августа II.

Август II помер у Варшаві в ніч з 31 січня на 1 лютого 1733 р. На конвокаційному сеймі, який працював у квітня-травні того ж року, під тиском примаса Т. Потоцького було постановлено вилучити чужинців і некатоліків з кола кандидатів на польську корону. Зроблено це було для того, щоб розчистити дорогу до її одержання С. Лещинському. Активна діяльність французьких дипломатів у Варшаві зіграла велику роль у тому, що 12 вересня 1733 р. С. Лещинський, який за чотири дні до цього прибув до Варшави з Франції, був біля села Волі обраний королем. Через кілька днів після цього він підписав свої *pacta conventa*.

Проте Росія і Австрія не бажали миритися з цим і причинилися до того, що 21 вересня С. Лещинський змушений був покинути Варшаву і перебратися до Гданська, де вичікував прибуття французької військової допомоги, щоб, спираючися на неї, утвердитися на престолі. 5 жовтня біля села Каменя в присутності російського війська королем був обраний саксонський курфюрст *Фрідріх Август* (Еммануель відмовився від претензій на польський престол). Він прибрав собі ім'я *Август III*. 17 січня 1734 р. відбулася його коронація в Кракові. Через неявку багатьох послів коронаційний сейм, невдовзі після його відкриття, був розпущений.

Вибір Фрідріха Августа Франція визнала незаконним. Вона оголосила війну Австрії, скориставшись як приводом, що та мала дипломатичне відношення до вибору. При цьому йшлося не стільки про захист С. Лещинського як новообраного короля, скільки про намір поживитися за рахунок австрійських володінь над Рейном і в Італії. Війна, що розпочалася, відома як **війна за польську спадщину**. У ній Франція зробила спробу допомогти С. Лещинському зайняти польський престол з допомогою воєнної сили. Біля Гданська в травні 1734 р. висадився прибулий на кораблях двотисячний французький загін, щоб стати в пригоді С. Лещинському. Проте у червні французи капітулювали

перед російським військом, що спільно з саксонськими загонами від лютого тримало Гданськ в облозі. Росія, як і Австрія, в цій війні підтримувала Августа III. У першій декаді липня Гданськ капітулював. Незадовго до цього С. Лещинський в селянському одязі втік до Кенігсберга. Звідси він у серпні звернувся до керівників конфедерацій, створених в польських землях на його підтримку, із закликом організувати загальну конфедерацію. 5 листопада така конфедерація з центром у селі *Дзіково* коло Сандомира виникла, але вистояти перед напором російського і саксонського військ не змогла.

Війна за польську спадщину завершилася укладенням 3 жовтня 1735 р. у *Відні* австро-французьким миром. За його умовами Франції відійшло герцогство Лотарінгія, яке вона повинна була віддати в пожиттєве володіння С. Лещинському; Франція визнала Августа III польським королем; С. Лещинський був зобов'язаний зректися польського престолу, але отримав право вживати й далі королівський титул. Наприкінці січня 1736 р. С. Лещинський в Кенігсберзі таємно підписав акт зречення, а на початку травня виїхав до Франції. Наступного року він вступив у володіння Лотарінгією. У Франції йому довелося жити до самої своєї смерті (1766). Мир, підписаний у жовтні 1735 р., був прелімінарний (попередній). Формально війна за польську спадщину закінчилася укладенням австро-французького миру у *Відні* 18 листопада 1738 р.. Його умови, з урахуванням того, що С. Лещинський зрікся престолу і вже володів Лотарінгією, повторювали умови прелімінарного миру. У 1739 р. цей мирний трактат підписали також Річ Посполита, Росія та інші країни.

В особі Августа III Річ Посполита отримала короля, який справами у ній цікавився мало, на відміну від свого батька, не бдав про зміцнення королівської влади, повністю покладався на польських і саксонських міністрів. У Польщі він постійно перебував тільки у 1756-1763 рр., та й то вимушено, бо тоді Саксонія була окупована прусськими військами. За всі інші роки свого правління в Речі Посполитій він загалом перебував у ній до двох років, переважно під час роботи сеймів. Часто він приїжджав на кілька годин до прикордонного великопольського міста Всхов, де лише підписував документи, підготовлені польськими урядовцями, у відповідності до взятих зобов'язань приймати рішення з польсько-литовських справ тільки на території Речі Посполитої.

Подальше **послаблення королівської влади** супроводжувалося падінням її авторитету, деморалізацією та корумпованістю на всіх рівнях державного життя шляхетсько-магнатського суспільства. З 15 скликаних Августом III сеймів лише один (1736 р.) був успішним, вісім було зірвано, один так і не розпочався, п'ять, не будучи зірваними, закінчилися безрезультатно, бо жодних постанов не прийняли. До зриву і безрезультатності призводила головним чином боротьба між Потоцькими і Фамілією.

Неспроможність сейму переносила центр ваги у вирішенні державних справ на сеймики, а ті були слухняним знаряддям магнатів. Маніпульована магнатами шляхта не проявляла особливого інтересу до того, що робиться у верхніх ешелонах влади. Але будь-яку спробу оздоровлення останньої вона трактувала як прояв абсолютистського правління, загрозу "золотим вільностям". Натомість, постійним був інтерес шляхти до справ, пов'язаних із судочинством, тому що вони так чи інакше зачіпали її маєтково-правові позиції. Шляхту непокоїв розлад судочинства, тиск, до якого вдавалися магнати щодо гродських, земських і підкоморських судів. Велике враження справив зрив роботи коронного трибуналу в Пьотркові 1749 р., де було застосоване *liberum veto*.

Катастрофічний стан, в якому перебував державний устрій Речі Посполитої впродовж усього правління Августа III, породив і зміцнив в середовищі шляхти переконання, що, оскільки країна при цьому продовжує так-сяк існувати, то такий стан є нормальний. Звідси походило поширене хвалювате шляхетське гасло "Польща існує завдяки безвладдю" ("Polska nierządem stoi"). Це гасло видавалося їй вірогідним ще й

тому, що нейтралітет Речі Посполитої на міжнародній арені, якого вона дотримувалася, гарантував спокійне існування, що слабка Річ Посполита, яка нікому не загрожує, не буде об'єктом іноземної агресії.

Під час правління Августа III Річ Посполита фактично була пасивним суб'єктом міжнародних відносин, особливо піддавалася тискові з боку Росії. На сеймі 1736 р. король домігся прийняття постанови, за якою одержав право передавати Курляндське герцогство у володіння на свій розсуд. Цим правом король невдовзі скористався: за наполяганням російської імператриці Анни Іванівни і з вдячності їй за надану йому допомогу в утвердженні на польському престолі він розпорядився, щоб у 1737 р., після смерті останнього представника курляндського герцогського роду Кеттлерів Фердинанда Вільгельма, герцогом Курляндії тамтешньою шляхтою був обраний виходець з неї, фаворит Анни Іванівни – *Ернст Йоганн Бірон*.

На першу половину 1740-х років припадає **зміна державної приналежності Сілезії**. Це було пов'язане з виданням імператором Карлом VI у 1713 р. т.зв. *прагматичної санкції* – документа, що встановлював неподільність спадкових володінь Габсбургів і порядок престолонаслідування, за яким у випадку відсутності в імператора синів престол переходить до його дочки. Прагматична санкція відкривала можливість дочці Карла VI посісти престол після його смерті й скасовувала формальну можливість розпочати боротьбу за відокремлення земель Габсбурзької монархії. Всі землі монархії прагматичну санкцію схвалили. Її визнала також більшість європейських держав.

Карл VI синів не дочекався, й після його смерті (1740) імператорський престол, згідно з прагматичною санкцією, перейшов до *Марії Терезії* (1740-1780). Проте Франція і Пруссія, котрі колись цей документ визнали, але зацікавлені в послабленні Австрійської монархії, відмовилися визнати права Марії Терезії як спадкоємиці Карла VI і розгорнули боротьбу за поділ володінь Габсбургів, що отримала назву **боротьби за австрійську спадщину** (1740-1748). Воєнні дії розпочалися 16 грудня 1740 р. вторгненням армії пруського короля Фрідріха II в Сілезію та швидкою окупацією майже всієї її території під приводом “захисту” Марії Терезії. Цим Фрідріх II випередив дії Августа III, котрий як саксонський курфюрст сподівався захопити ту частину Сілезії, що пролягала між Саксонією і Річчю Посполитою. У відповідь на це Август III пішов на укладення з Марією Терезією антипруської угоди, яка передбачала надання їй саксонської військової допомоги взамін за обіцянку передати йому зазначену частину Сілезії. У зв'язку з подальшими воєнними невдачами Австрії Саксонія утримувалася від надання обіцяної допомоги. До того ж вона приєдналася до антиавстрійської коаліції, яку в ході війни утворили Пруссія, Франція, Баварія й Іспанія. Август III включився у боротьбу за австрійську спадщину головним чином заради того, щоб здобути імператорський престол. Франція, у випадку успішного закінчення війни, обіцяла посприяти у передачі під саксонське панування Верхньої Сілезії та Моравії.

Захоплення Сілезії Пруссією стало початком першого періоду війни за австрійську спадщину – **Першої Сілезької війни**. У цей період Саксонія певний час діяла успішно і навіть захопила Прагу, проте згодом її армія була розгромлена австрійцями. Перша Сілезька війна завершилася підписанням 11 червня і 28 липня 1742 р. австро-пруських мирних договорів, відповідно прелімінарного *Бреславського (Вроцлавського)* та остаточного *Берлінського*. За умовами цих договорів Пруссія отримала “австрійську” Сілезію, за винятком Цешинського й Опавсько-Карньювського князівств, що залишилися за Австрією. Саксонія уклала з Австрією мир 23 липня 1742 р. Планам Августа III заволодіти згаданою частиною Сілезії і стати імператором не судилося здійснитися. Імператором був обраний баварський курфюрст *Карл Альберт* (як імператор став зватися Карлом VII; 1742-1745) – внук Яна III Собеського по лінії його дочки Терези

Кунегунди і чоловік старшої сестри Августа III. Марія Терезія оголосила його самозванцем.

У травні 1744 р. за ініціативою французької дипломатії в місті *Франкфурт-на-Майні* був укладений антиавстрійський союз кількох німецьких держав, серед яких була й Пруссія. На початку червня остання у Версалі домовилася про спільні дії проти Австрії. Натомість Август III порозумівся з Марією Терезією, сподіваючися на її згоду здобути частину Сілезії у війні з Пруссією. У відповідь на це прусська армія вдерлася до Саксонії. Розпочалася **Друга Сілезька війна**. У середині грудня Пруссія опанувала Дрезден. Але під загрозою вступу у війну на боці Августа III Росії, яка зосередила свої війська в Курляндії для проведення можливого наступу на Князівську (Східну) Пруссію, Фрідріх II пішов на укладення 25 грудня 1745 р. *Дрезденського миру* з Австрією і Саксонією. Під тиском Англії й Голландії, що під час війни за австрійську спадщину виступали союзниками Австрії, остання згодилася залишити Сілезію (за винятком двох поіменованих князівств) за Пруссією в обмін на визнання чоловіка Марії Терезії – Франца Стефана Лотаринзького – імператором, її співправителем (як імператор він іменувався Францем I; 1745-1765). Сподівання Августа III одягнути імператорську корону і цього разу не збулися.

Здобуття Сілезії Пруссією означало завершення наполегливих зусиль Бранденбурґії, яка з середини XIII ст. прагнула опанувати західні етнічні польські землі, включно із Західним Помор'ям, котрі в XIV-XVIII ст. перебували за межами Польської держави. Нічого доброго для останньої це в подальшому не віщувало.

Рух за реформи. Криза державної влади ставала тим загрозливішою, що у більшості європейських держав, зокрема сильних сусідів Речі Посполитої, відбувався процес централізації влади, реформування державних інститутів. Поширене й вкорінене серед шляхти переконання, що устрій її держави є досконалий і не потребує реформування, було чи не найбільшою перешкодою для виведення країни з стану політичного занепаду. Ситуація, в якій перебувала країна, непокоїла невелику частину магнатів і заможної шляхти, зокрема тих, хто виїжджав для здобуття освіти до Німеччини, Італії, Англії, Голландії і, особливо, Франції; вони знайомилися там з новими ідеями, зокрема просвітницькими, і у себе на батьківщині намагалися розібратися в причинах її відсталості, знайти способи її подолання. У Польщі почали з'являтися публіцистичні праці, на сторінках яких обговорювалися насущні питання соціально-економічного та політичного змісту. Однією з перших таких праць був *Лист шляхтича до певного приятеля з іншого воєводства*, що належала перу краківського каштеляна *Станіслава Понятовського* (побачила світ у 1744 р.). Автор пропонував збільшити чисельність війська, провести фіскальну реформу, реформу судочинства, сеймів (йшлося про обмеження прав *liberum veto*), сеймиків, здійснювати меркантильну політику, підтримувати розвиток вітчизняної промисловості, дбати про зростання чисельності населення. У 1743 р. С. Лещинський видав польською, а 1749 р. французькою мовами політичний трактат *Вільний голос, що захищає свободу*, який містив критику найбільших вад устрою Речі Посполитої і обґрунтування необхідності здійснення реформ, зокрема, таких як обмеження застосування *liberum veto*, звуження прерогатив сенату, утворення міністерств, доведення чисельності армії до 50 тис. у мирний час і до 100 тис. у воєнний, заборона безземельній шляхті й віськовикам брати участь у роботі сеймиків, обрання короля на сеймі з числа кандидатів, запропонованих сеймиками, заміна панщини чиншем, обмеження панської сваволі щодо селян, встановлення державної опіки над торгівлею, промисловістю і міщанами.

У 50-х – на початку 60-х років XVIII ст. політичний розвал у Речі Посполитій поглибився. Високий ступінь деморалізації шляхетського суспільства й занепад

державності виявила т.зв. **острозька справа**. У 1753 р. острозький ординат, литовський надвірний маршалок князь *Януш Сангушко* в пошуках коштів, нестачу яких постійно відчував, вирішив продати маєтки Острозької ординації. В операції взяли участь Август Чарторийський, його зять Антоній Любомирський й інші магнати, викликавши цим надзвичайне обурення всіх інших охочих до легкої наживи, які опинилися осторонь розподілу ординації. Гетьман великий коронний Ян Клеменс Браніцький використав коронні війська, які за його наказом у 1754 р. зайняли місто Дубно, що входило до складу ординації. Справа ледь не дійшла до міжусобної війни між магнатами. Лише після цього сенат створив адміністративну комісію для управління ординацією. Я. Сангушко від свого задуму змушений був відмовитися. Ліквідовано ординацію було щойно за постановою сейму 1766 р.

Політична криза стала особливо очевидною у 1756-1763 рр., коли королівський двір вимушено перебував у Варшаві через окупацію Саксонії пруссаками, які тоді воювали з Росією й Австрією; ця війна отримала назву *Семирічної*. Постійну присутність короля у Варшаві головні магнатські угруповання – Потоцькі і Фамілія – сповна використовували для того, щоб чинити тиск в своїх інтересах. У Семирічній війні Річ Посполита була нейтральною. Але через її територію постійно пересувалися російські, австрійські та пруські війська, які поводитися у ній як у себе вдома. Лише на основі *Губертс-бурзького мирного договору*, підписаного в лютому 1763 р. між Австрією, Саксонією і Пруссією, остання повернула Августові III пограбовану і понищену нею Саксонію. Після цього він зі своїм двором перебрався у Дрезден.

Неспроможність Саксонії протистояти агресії, продемонстрована 1756 р., як і нездатність Августа III вивести Річ Посполиту з глухого кута, в якому вона перебувала впродовж багатьох років, довели нежиттєздатність польсько-саксонської персональної унії. Тож старання короля забезпечити польський престол за одним із своїх синів були приречені на невдачу. У країні все відкритіше й гостріше говорилося про необхідність проведення реформ. Найповніше і найсуттєвіше про це висловився відомий публіцист і культурний діяч *Станіслав Конарський* у своїй чотиритомній праці *Про успішну роботу зібрань*, виданій у 1760-1763 рр. У ній йшлося передовсім про потребу реформування сейму, скасування *liberum veto*.

Фамілія розпочала гостру боротьбу проти Августа III, планувала скликати антикоролівську конфедерацію-рокош, щоб скинути його з престолу, покінчити з “саксонською” монархією і провести державні реформи. Але 5 жовтня 1763 р. король помер у Дрездені і потреба в конфедерації відпала. Смерть Августа III поклала край польсько-саксонській персональній унії. Історики погоджуються з тим, що вона не сповнила покладених на неї сподівань. Проте не слід тільки так її оцінювати. Унія відіграла певну позитивну роль в економічному й культурному розвитку Речі Посполитої. Добра пам’ять про це була тривалою і відповідно відбилася на польсько-німецьких відносинах.

Культура

Загальні умови. У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. в польській культурі продовжував панувати стиль бароко. У зміцненні його позицій велике значення надалі мали тісні культурні зв’язки Речі Посполитої з Італією. Щораз більшим ставав вплив французької культури, а у XVIII ст. він переважив. Посилення французького впливу було пов’язане із зростанням політичної ролі Франції в Європі та розквітом французької літератури й мистецтва. Неабияка роль у посиленому проникненні здобутків французької культури належить королевам-француженкам – Людвіці Марії та Марії Казимірі, а також королям Августові II й Августові III. За тих же королів

помітними були зв'язки Речі Посполитої з німецькою культурою. Голландський, а часом й англійський впливи відчувалися на Помор'ї й серед польських протестантів.

Упродовж XVII ст. відбувалася виразна *орієнталізація культурних смаків*. Татарські, турецькі, навіть перські взірці були присутні в щоденному житті, одязі, побуті, прикладному мистецтві. За посередництвом Речі Посполитої Захід отримував відомості про мусульманський Схід.

Яскраво вираженою прикметною рисою польської барокової культури був її шляхетський характер. Вона була наскрізь просякнута політичною ідеологією сарматизму. Він був і способом мислення, і стилем життя шляхти, комплексом її художніх потреб, продовжував культивувати погляди про стану вищості шляхти, про особливу історичну місію Польщі як захисниці католицизму, бастиону вольностей, еталону для народів і держав, змушених “животіти” під абсолютистським правлінням. Наслідком поширеності цієї ідеології була нехоть шляхти до будь-яких змін в державно-політичному устрої Речі Посполитої. У галузі ж культури ця ідеологія призводила до застою, нетерпимості шляхти до нового, поклоніння традиціям, ізоляції від зовнішнього світу.

Друга половина XVII – перша половина XVIII ст. були часом тріумфу *контрреформації*, посилення нетолерантності католицизму до інших віровизнань, до інакодумства, застійності й примітивізації духовно-церковного життя, величезного впливу церкви на культуру. Наступ контрреформації видно, зокрема, на прикладі збільшення кількості католицьких монастирів і монахів та монахинь. 1600 р. монастирів у Речі Посполитій налічувалося 227 чоловічих і 31 жіночий, тоді як 1650 р. – відповідно 470 і 95, 1700 р. – 674 і 111, 1772 р. – 884 і 152. Відповідно монахів і монахинь було: 3600 і 840, 7500 і 2760, 10000 і 2865, 14500 і 3211. Домігшіся ліквідації аріанства, католицька церква продовжувала зміцнювати свої позиції. Під її тиском сейм 1668 р. суворо заборонив відступ від католицької релігії, а сейм 1673 р. – позбавив некатоликів права отримання шляхетської гідності; сейм 1717 р. – заборонив протестантам (кальвіністам і лютеранам) відбудовувати свої, пошкоджені й зруйновані під час війни зі шведами, храми (збори), будувати нові храми і наказав при цьому ліквідувати споруджені під час війни, закриті протестантам доступ до центральних посад і володіння королівськими маєтками. За постановами сейму 1724 р. іновірці втратили право обиратися послами на сейм і депутатами до трибуналу та займати земські уряди. Усі ці обмеження увібрала в себе постанова сейму 1733 р. Примас періоду правління Августа II *Константин Феліціан Шанявський* висловлював не тільки особисте переконання, коли зазвичай промовляв: “Польський король не може бути паном двох релігій”.

На зламі XVI-XVII ст. в Речі Посполитій було до 500 кальвіністських зборів. У результаті наступу контрреформації в середині XVII ст. їх залишилося близько 250, а в середині XVIII ст. – тільки 60. Зменшення кількості лютеранських храмів проходило значно повільніше. Щодо лютеран католицька церква не проявляла такої агресивності, як щодо кальвіністів, з тієї причини, що останні були поляками, литовцями, до певної міри русинами, тоді як перші – в основному німцями. Винятком з цього правила стала позиція католицької церкви щодо подій в Торуні в липні 1724 р. Тут лютеранське поспільство, спровоковане поведінкою учнів міської єзуїтської колегії, побило їх та їхніх вчителів і зруйнувало саму колегію, костел св. Діви Марії та її ікону. Під тиском католицької ієрархії та Августа II, який пішов у неї на поводу, асесорський суд, очолюваний коронним канцлером, не розібравшись належно в тому, що сталося (а скоріше всього не бажаючи в цьому розібратися), виніс незвичайно гострий вердикт, за яким один торунський бурмістр (за те, що не придушив бунт) та дев'ять активних учасників його були привселюдно страчені. Справа мала широкий міжнародний

резонанс. Зазначена страта пошкодила престижу Речі Посполитої та її католицькій церкві.

Релігійний фанатизм і нетерпимість яскраво проявилися і в ставленні католиків до православних. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. всі православні єпархії стали уніатськими (Перемишльська 1692 р., Львівська 1700 р., Луцька 1702 р.). Відтоді до кінця XVIII ст. на всіх українсько-білоруських землях Речі Посполитої панувала греко-католицька церква (разом з римо-католицькою церквою). Внутрішня структура й обрядовість уніатської церкви були вироблені на її Замойському соборі 1720 р. Лише невеличкі островки православ'я знаходилися на півдні Київського воєводства (в межах теперішньої Черкаської області) та подекуди в Білорусі.

Останні десятиріччя бароко в галузі архітектури й образотворчого мистецтва характеризують терміном *рококо*. У Речі Посполитій цей стиль припадає на 1730-1760-і роки. Для рококо характерні легкість, декоративність, екзотика тощо. Цей же період був часом, коли сарматизм і контрреформація поступово здавали позиції ідеології *просвітництва*, що проникала до Речі Посполитої із Заходу, головним чином Франції. В основі просвітництва лежала віра в силу людського розуму, в те, що, визволений від схоластичних догматів, він є головним джерелом пізнання. На раціоналістичних засадах формувалася нова моральність, спрямована, зокрема, проти станових привілеїв та панівних в ідеології позицій церкви, на духовне розкріпачення людини.

Вплив ідей сарматизму й контрреформації викликав звуження використання польської літературної мови: латина зміцнила свої позиції. Поширенням було засмічення польської мови – писемної і усної – латинськими словами й зворотами, нічим не виправдана латинізація її стилістики. Мало кому з авторів вдавалося уникнути цього мовного макаронізму. Позбавленими останнього були збірки проповідей, розрахованих на адекватне сприйняття їх змісту і сенсу віруючими, яким вони були адресовані, а також не призначені для друку щоденники і спогади. Читацькі інтереси основного поглинача літератури – шляхти – не сприяли розвитку польської літературної мови: вони переважно обмежувалися ознайомленням з календарями, політичними, публіцистичними творами. Улюбленими книгами для читання були також *silvae rerum* (з лат. буквально – “ліси речей”) – збірки, як правило, безсистемно поданих копій промов, віршів, політичних відомостей, кореспонденції тощо, переповнених латинізмами. Щойно в середині XVIII ст. розпочався процес очищення польської мови.

Економічний та політичний занепад призвів до погіршення стану **освіти**. Він значною мірою був спричинений тим, що католицька церква після перемоги над реформацією не проявляла такого, як раніше, посиленого інтересу до справ освіти. Особливо постраждала приходська освіта. Кількість відповідних шкіл різко скоротилася. Починаючи з 1720-х років їх кількість зростала, але досягти рівня, здобутого на початку XVII ст., не змогла. Так, у середині XVIII ст. 375 шкіл, що діяли в Краківській єпархії, охоплювали близько 40 % її приходів, удвічі менше, ніж на початку XVII ст. Відносно розвинутішою була мережа лютеранських приходських шкіл на Помор'ї, а також в Сілезії.

Панівні позиції в середній освіті зберігали єзуїтські колегії. На 1773 р., коли вони були ліквідовані, їх налічувалось у Речі Посполитій 64, з чого у польських воєводствах Корони – 20, українських – 16, Великому князівстві Литовському – 24, Курляндії – 2, польсько-литовських Інфлянтах – 2. У них навчалося до 20 тис. осіб. Навчально-виховний процес у цих колегіях надто повільно піддавався змінам, у зв'язку з чим вони все більше відставали від вимог часу. У третій чверті XVIII ст. територія Речі Посполитої поділялася на великопольську, малопольську, мазовецьку і литовську провінції єзуїтського ордену. Далі доброю славою користувалися гімназії в Гданську і Торуні, хоч

уновочаснення їх проходило дуже повільно. Високого рівня досягли протестантські школи в Сілезії.

До певної міри промахи єзуїтів в освітній справі використовував *орден піярів* (повна назва *Ordo clericorum regulariorum pauperum Matris Dei scholarum piarum* – *Орден регулярних кліриків Богородиці для побожних шкіл*). Він виник 1656 р. на основі створеного раніше (1621) релігійного об'єднання, яке ставило своїм завданням навчати убогих дітей у спеціальних школах. Резиденція генерала ордену, який його очолював, знаходилася в Римі. У Речі Посполитій піяри почали діяти 1642 р. У другій половині XVII-XVIII ст. вони мали у ній коронну і литовську провінції. Згадані їхні школи навчали дітей рідної мови, арифметики, трохи латини. З часом піяри занедбали ці школи і стали створювати свої середні школи – колегії. Відтоді вони конкурували з єзуїтами в справі середньої освіти. У 1772 р. в Речі Посполитій числилося 27 піярських колегій. І хоча за програмою навчання вони були подібні до єзуїтських, проте за системою навчання і виховання відрізнялися від них, особливо у XVIII ст., коли піярські колегії намагалися йти в ногу з життям. Для дітей, що не вміли читати й писати, при цих колегіях існували початкові класи.

Визначне місце в розвитку польської середньої освіти належало *Станіславу Конарському* (1700-1773). Виходець з середньої шляхти Сandomirського воєводства, він замолоду вступив до ордену піярів, викладав в його колегіях, після чого навчався і викладав у римській піярській колегії. Повернувшись на батьківщину, проводив жваву освітньо-культурну (згодом і публіцистичну) діяльність, зокрема розробив і втілював у життя реформу піярських колегій. Реформа полягала у реалізації таких завдань: застосування методів викладання і виховання, заснованих на умовисновках учнів і розумінні ними суті питань, оновлення програм навчальних предметів, впровадження нових предметів, органічне поєднання навчання з фізичним вихованням й цільовими розвагами. Характерно, що єзуїти поставилися до цієї реформи негативно. Найбільшим досягненням С. Конарського в організації польської освіти було заснування 1740 р. у Варшаві *Шляхетської колегії* (*Collegium Nobilium*) – середньої школи інтернатного типу, призначеної для навчання синів з родин магнатів і багатой шляхти, на кошти яких колегія й існувала; частково її фінансувала й держава. Школа була подібна до численних у Західній Європі лицарських шкіл. Головна її мета полягала у вихованні почуття громадянського обов'язку, служіння вітчизні. Навчання було п'ятикласним і тривало вісім років. Крім того, випускники колегії могли навчатися у дворічній правничій школі. Мовою викладання була латина. Серед предметів, що їх засвоювали учні, була й польська мова. Уперше в польській середній освіті широко викладалися математика й природничі науки, економія, право, європейські мови і літератури. Шляхетська колегія проіснувала до 1832 р. Вона стала взірцем у справі осучаснення освіти. На основі врахування її досвіду у 1754 р. С. Конарським були реформовані піярські колегії.

Рис. 23. Станіслав Конарський.
Портрет невідомого маляра середини
XVIII ст.

У глибокому занепаді перебувала **вища школа**. У Краківській, Замойській і Віленській академіях панувала схоластика, особливо у викладанні теології та філософії. У такій же ситуації перебувала єзуїтська *Львівська академія* (університет), створена на базі єзуїтської колегії згідно з дипломом, виданим Яном Казимиром 20 січня 1661 р. Багато з шляхти і магнатів, які бажали здобути освіту, навчалися у західноєвропейських університетах, а також у заснованій 1702 р. Вроцлавській академії.

Загальний занепад глибоко позначився на **художній літературі**. Далися взнаки церковна цензура, котра в період контрреформації незвичайно посилилась, а також консерватизм магнатів і шляхти. Недаремно видавалося багато різного роду панегіриків, на які був попит, а їх писання добре оплачувалося. З другого боку, чимало кращих і цінних творів залишалися невиданими. Останнє стосується в основному другої половини XVII ст. Як і до 1648 р., література другої половини XVII – першої половини XVIII ст. представлена головним чином поетичними жанрами. В основному вона польськоюмовна.

Видатним поетом був *Ян Анджей Морштин* (1620-1693). Багато років цей магнат займав посаду великого коронного підскарбія. Оскаржений в антидержавних зв'язках з двором Людовіка XIV, був їй позбавлений Яном III Собеським. Останні роки свого життя провів у Франції. Залишив по собі велику кількість творів, в яких оспівував кохання, товариське життя, висміював людські вади тощо. Ці твори були опубліковані у збірках *Сиріус* (*Kanikula*), або *собача зірка* (1647) і *Лютня* (1661). У творчості наслідував італійського поета й теоретика поезії Джамбаттісту Моріні (пом. 1625 р.), згідно з яким справжньої краси поетичному твору надають вишукана метафора, оригінальні епітети, незвичні порівняння. Для потреб двору Людовіки Марії Я.А. Морштин переклав поему французького письменника П'єра Корнеля *Сід*, яку було поставлено в королівському театрі 1662 р.

Багатий і цінний поетичний доробок залишив по собі виходець із середньої шляхти *Вацлав Потоцький* (1621-1696). Будучи аріанином, він під загрозою конфіскації маєтку перейшов у католицизм, але в душі залишався вірним аріанству. Писав майже безвиїзно у своєму підкарпатському селі поблизу містечка Беча. У 1670 р. В. Потоцький завершив епічну поему *Хотинська війна* (в ній ідеться про війну 1621 р.; поема вперше була видана 1850 р.), 1696 р. видав *Перелік шляхетських гербів*, в якому описав трансформацію шляхетського стану від рицарства до гречкосійства, вболівав за долю Речі Посполитої, про яку писав, що вона гине. Великим збірками його віршів (*Сад фразок* і *Моралії*) характерна надзвичайна тематична розлогість. *Збігнів Морштин* (бл. 1628-1689) так само був вихідцем із середньої шляхти й аріанином, проте не відмовився від своїх релігійних поглядів і після 1662 р. жив у Князівській Пруссії. Його поема *Домашня муза* робила наголос на уславленні землевласницького і жовнірського життя шляхтича.

Анджей Максиміліан Фредро (бл. 1620-1679) був автором прозаїчних творів моралізаторського змісту. До його великого доробку належать, зокрема, *Прислів'я з поточних розмов* та латинською мовою – *Політично-моральні перестороги*. *Станіслав Геракліуш Любомирський* (1642-1702), як і його батько – рокошанин Єжи Любомирський, володів неабияким літературним талантом. Свою письменницьку діяльність він упродовж багатьох років поєднував з перебуванням на посаді маршалка великого коронного. Був і поетом, і прозаїком, і драматургом. Серед його творів вирізняються комедія *Ерміда, або пастуша королівна*, повісті *Визволений Тобіаш* і *Розмова Артаксеса з Евандром*.

Самуель Твардовський (1600-1661) був автором кількох великих за обсягом поетичних хронік. З них найбільш цінною була *Домашня війна з козаками, татарами, Москвою, потім зі шведами і з мадярами* (видана 1681 р.), що містила детальний і

емоційний опис воєнних дій, котрі вела Річ Посполита у 1648-1660 рр. Перу шляхтича *Веспазіана Коховського* (1633-1701) належать поетичні твори різних жанрів, зокрема поема *Божя справа, або пісні визволеного Відня*, де оспівано віденську перемогу Яна III Собеського у 1683 р. Найвидатнішим його поетичним твором була видана 1695 р. *Польська псалмодія*, в якій у стилізованій біблійній формі представлено погляди на сенс людського існування та місію польського “шляхетського народу”. Під враженням перемог Яна Собеського В. Коховський вважав, що поляки-сармати є народом, обраним Богом для сповнення великого історичного завдання – порятунку і зміцнення всього християнства. Разом з тим, цей автор бачив занедбання шляхтою виконання рицарських обов’язків і егоїстичне використання своїх політичних привілеїв.

Література першої половини XVIII ст. за рівнем значно поступається літературі другої половини XVII ст. Серед тогочасних письменників виділявся *Вацлав Жевуський* (1706-1779), воєвода подільський і краківський, каштелян краківський, гетьман польний і великий коронний; він був автором віршованих героїчних трагедій *Жулкевський* і *Владислав під Варною*, цікавих адаптацій творів Ж.Б. Мольєра.

У тому ж півстолітті в літературі з’являються жіночі імена. Найвизначнішою серед жінок-поетів була *Ельжбета Дружбацька* (бл. 1695-1763), прозвана сарматською музою і польською Сафо. До її доробку належить, зокрема, *Збірка духовних, панегіричних, моральних і світових рим* (видана у 1752 р.).

У другій половині XVII ст. набуло популярності писання спогадів і щоденників. Найвидатнішими серед них були *Спогади* мазовецького шляхтича *Яна Хризостома Пасека* (1636-1703). Вони охоплюють події 1656-1688 рр. і є чудовим джерелом для пізнання ментальності тогочасного шляхтича – військовика й землевласника-господаря. Мова автора – невимушена й глибоко народна, пластична, через що Я.Х. Пасека вважають великим майстром сарматської прози. У стилі, близькому до стилю Я.Х. Пасека, увічнив події в Речі Посполитій від 1656 р., особливо у Великому князівстві Литовському, у своєму щоденнику вітебський воєвода *Ян Антоній Храповицький* (пом. 1685 р.).

Історіографія продовжувала традиції історіописання XVI – першої половини XVII ст., дотримувалася порічного, поданого у вигляді хроніки, викладу політичних подій, пояснення їх сенсу впливом Божого провидіння. Поступово такий спосіб писання історії відмирав, поки в другій чверті XVIII ст. не зник остаточно. Від 1739 р. історія як окремий предмет викладалася в єзуїтських колегіях. Ще перед цим її стали викладати в піярських колегіях.

Список тогочасних істориків відкриває *Йоахим Пасторій* (*Pastorius*; 1611-1681). Син лютеранського пастора, він у молодості став соцініаніном. У Лейденському університеті здобув докторат медицини. За Яна Казимира був королівським історіографом і лікарем, 1662 р. отримав польське шляхетство. На схилі літ перейшов у католицтво, посвятився в духовний сан. Й. Пасторій був автором кількох праць з історії Польщі, писаних латиною. Хронологічно першою з них була праця *Квітучий поляк, або короткий виклад польської історії*, видана 1641 р. У значно розширеному вигляді вона була опублікована 1680-1685 рр. під назвою *Докладна історія Польщі*. У 1649 р. Й. Пасторій опублікував *Реляцію про найславнішу експедицію*, де відобразив зборівську кампанію Речі Посполитої того ж року, а у 1652 р. – *Скіфсько-козацьку війну, або про союз татар, козаків і руської черні проти Польського королівства*, в якій описав війну українського народу під проводом Б. Хмельницького. Й. Пасторій залишив по собі також цінний опис польсько-шведських мирних переговорів в Оліві 1660 р.

Визначним хроністом був згаданий вище Веспазіан Коховський. Він закінчив колегію Новодворського, брав участь у війнах Речі Посполитої з козаками, Москвою,

Швецією, а також рокоші Є. Любомирського. Ян III призначив його королівським історіографом. В. Коховський був автором величезної, писаної латиною праці *Аннали Польщі*, яка висвітлює події в Речі Посполитій 1648-1675 рр., поділені на семирічні цикли-кліматери котрі, на його думку, знаменують зміни стану держави. Крім того, перу В. Коховського належить латиномовний опис Віденської битви 1683 р., в якій йому довелося взяти участь.

Одним з останніх польських хроністів був *Еразм Отвіновський* (перед 1695-1745). У його праці, писаній польською мовою, розповідається про події в Речі Посполитій 1696-1728 рр. (видана 1838 р.). Життя історика *Готтфріда Богуміла Ленгніха* (1689-1774) в основному пов'язане з Гданськом. Він походив з міщан, в університеті німецького міста Галле одержав диплом доктора права, впродовж багатьох років викладав у гданській академічній гімназії, а потім займався адміністративною діяльністю. У 1722-1755 рр. видав німецькою мовою 9-томну історію Королівської Пруссії від 1526 р., у 1749 р. – латинською мовою посібник *Польська історія від Леха до смерті Августа II*. Уславився також як автор капітальних праць в галузі історії права: *Публічне право Польського королівства* (1742-1746; латина) і *Публічне право міста Гданська* (мова німецька; видана 1900 р.). У 1728-1743 рр. у Львові польською мовою вийшла чотиритомна праця *Каспера Нессецького* (1682-1744) під назвою *Польська корона*, заснована на багатому документальному, в тому числі архівному матеріалі; вона містила відомості про шляхетсько-магнатські роди Польського королівства. Її автор походив з міщан, викладав у різних школах, належав до ордену єзуїтів.

Від початку XVIII ст. з'являються перші тематичні збірники документів, які з часом стали у великій пригоді тим, хто цікавився історією Речі Посполитої. Перший з них – це *Історико-родинні листи* у 4-х томах, складений *Анджеєм Хризостомом Залуським* (1648-1711) – вармійським єпископом і канцлером великим коронним. Тут містяться родинні документи Залуських, а також діарії (протоколи) сеймів та інші матеріали до політичної історії 1668-1710 рр. А.Х. Залуський спромігся видати перші три томи; останній том вийшов у середині XVIII ст. Станіслав Конарський, про якого йшлося вище, був організатором публікації у 1733-1739 рр. "*Volumina legum*" – шеститомного збірника польських законів, переважно сеймових постанов, від кінця XV ст. до 1736 р. Діяч піярського ордену *Мацей Догель* (1715-1760) у 1758 р. видав том документів, що в історичному аспекті засвідчують кордони Польського королівства і Великого князівства Литовського. Він також задумав опублікувати 8-томний корпус міжнародних договорів, котрі стосувалися Польщі і Литовської держави. Встиг укласти більшу частину задуманого, але випустив лише перший і п'ятий томи. Після його смерті вийшов четвертий том. Інші томи дотепер не видані.

Занепад Краківської, Замоїської, Віленської і Львівської академій не сприяв розвиткові науки. І все ж вона не стояла на місці, дякуючи ентузіазмові й самовідданості тих, хто обирав її своєю долею. Видним математиком, фізиком і астрономом був єзуїт *Адам Кохановський* (1631-1700). *Юзефові Наронському* (пом. 1678 р.), належить складання обширної математичної енциклопедії. У галузі астрономії плідно працював мешканець Гданська *Ян Гевеліуш* (Гевеліус; 1611-1687), автор праці, що містила описи астрономічних приладів і результати дослідження планет. Він сконструював найбільший на той час у світі телескоп, при допомозі якого вивчав Місяць, зірки, планети і комети. *Ян Йонстон* (1603-1675) опублікував чудово ілюстровану природничу енциклопедію, популярну в Європі, і посібник з дендрології. Посібники з геодезії, теорії архітектури і механіки видав єзуїт *Станіслав Сольський* (1622-1701). Наукове і практичне значення мали праці, випущені польською мовою *Якубом Казімежем Гауром* (1622-1709), управителем ряду магнатсько-шляхетських маєтків, а саме: *Про землевласницьку*

Історія Польщі

генеральну економіку і Склад або скарбниця важливих таємниць землевласницької економії. Обидві праці використовувалися в Речі Посполитій як сільськогосподарські посібники до кінця XVIII ст.

Архітектура розвивалася під сильним італійським, голландським, північнонімецьким і французьким впливами. Головними замовниками-меценатами, як і раніше, були королівський двір, магнати, церква. Чудовим прикладом монументального будівництва другої половини XVII ст. був *палац Красінських* у Варшаві, споруджений голландцем *Тільманом із Гамерена* (до Польщі він прибув у 1662 р. і прожив у ній до кінця свого життя у 1706 р.; після nobilitacji мав прізвище Гамерський). У тому ж півстолітті почали зводити палаци, більш пристосовані для потреб щоденного життя. В основу багатьох із них був покладений шляхетський двір. Кілька таких палаців спорудив Т. Гамерський у Варшаві і поблизу неї, зокрема палацик для королеви Марії Казимири, прозваний Маримонтом; його ж авторству належить палац в Пулавах, який збудував для свого протектора С.Г. Любомирського. Визначною пам'яткою став королівський палац Яна III Собеського, споруджений поблизу Варшави у Вілянові *Августином Вінцентом Лоччі* (бл. 1650-1729) таким чином, що до будинку у вигляді шляхетського двору додали поверх, галереї, портик. Палац був оточений розлогим парком. На кошти Яна Казимира у вавельському кафедральному соборі постала каплиця Вазів, існування якої мало підкреслювати роль правителів цієї династії в історії Речі Посполитої. У Варшаві була зведена т.зв. *Саська (Саксонська) Вісь* (1713-1750) – комплекс, що тягнувся від Краківського передмістя до Волі і включав у себе королівський палац з парком, оздоблений скульптурами, альтанками, павільйонами. Вільний простір на території Саської Осі заповнювався магнатськими резиденціями. У першій половині XVII ст. виникли також такі пам'ятки, як палац Євстахія Потоцького в Радзині (архітектор Якуб Фонтана) і палац гетьмана польного, а згодом великого коронного Я.К. Браніцького у Білостоці, прозваний “підляським Версалем”.

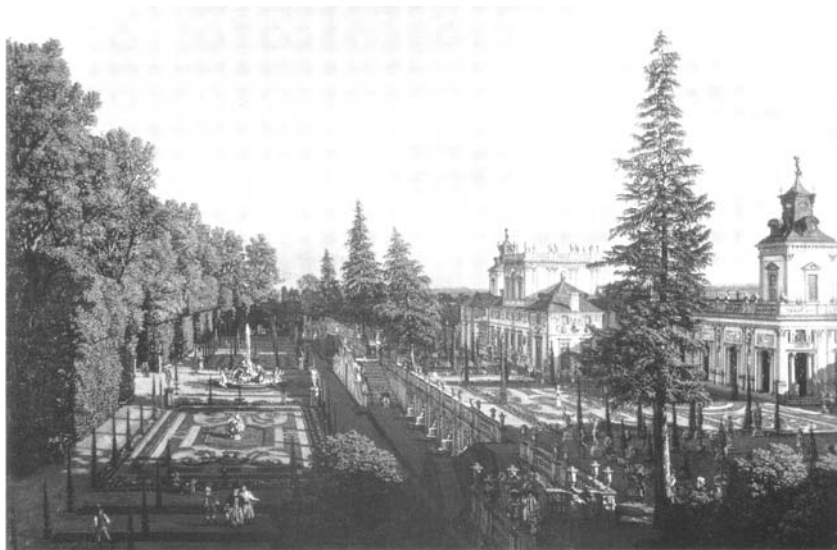

Рис.24. Палац у Вілянові з північно-східного боку. 1777 р. Картина Б. Беллото (Каналетто).

Багато було представлено церковне будівництво. Визначними пам'ятками є костели капучинів і сакраменток у Варшаві та св. Анни в Кракові, споруджені Т. Гамерським,

місіонерів (архітектор Каспер Бажанка; пом. 1726 р.) та тринітаріїв (архітектор Франческо Плагіні; бл. 1710-1782) у Кракові.

Популярності набув портретний **живопис**. Портретів було створено величезну кількість, неабияка частина якої збереглася до нашого часу, причому стосовно багатьох з них невідомі ні їх автори, ні ті, хто на них зображений. Замовниками портретів були королівська родина, магнати, шляхта, багаті міщани. Чимало портретів більш-менш адекватно відтворювали індивідуальні риси людини. Видатним живописцем був гданщанин *Даніель Шульц* (пом. 1683 р.), автор чудових портретів Яна Казимира, Михайла Вишневецького, Януша і Богуслава Радзивіллів, Єжи Любомирського, а також полотен, одне з яких представляло кримського посла у Варшаві та його синів. Видним портретистом другої половини XVII ст. був і Ян Триціуш. Залишався поширеним посмертний портрет, який все частіше витісняв кам'яні надгробки.

Рис.25. Надгробний портрет незнамого шляхтича. Кінець XVII ст.

Нормою стало розписувати інтер'єри споруджених палаців. Так, французів *Клодові Калло* (пом. 1686 р.) належить розпис інтер'єру Віляновського палацу. В його майстерні працював *Єжи Шимонович* (Семигінівський; бл. 1660-1711), котрий ще у молодому віці був прийнятий до елітарної академії св. Луки в Римі. З ім'ям Є. Шимоновича пов'язана т.зв. "віляновська школа" живопису. Він розписав плафон того самого палацу. Художником-баталістом був *Марціно Альтомонте* (1657-1745) – автор полотен, що славлять воєнні подвиги Яна III Собеського (*Битва під Віднем*, *Битва під Парканами*; ці полотна знаходилися у колегіаті в Жовкві). Широко практикувалися розписи вітарів і стін, покликані впливати на віруючих, викликати в них містичні настрої.

Цій же меті служила *скульптура*, що рясно наповнила інтер'єри костелів. Яскравим прикладом таких храмів є костели візиток й св. Анни в Кракові та єзуїтів у Познані. Видатним скульптуром другої половини XVII ст. був *Ян Урбанський*, творчість якого головним чином пов'язана з Вроцлавом.

Контрреформація причинилася до того, що польська **музика** мала переважно церковний характер. Цьому значною мірою сприяло ширше, порівняно з попередніми часами, встановлення органів у костелах. З тих, що збереглися до нашого часу, особливо цінний знаходиться в бернардинському костелі міста Лежайська; його виготовив *Ян Гловінський*. При багатьох костелах і монастирях діяли капели і хори. Одним з найвизначніших композиторів, що складали для них мелодії, був *Бартоломей Пенкель* (пом. 1670 р.), який першим переніс на польський ґрунт одноголосний спів (монодію) з акомпанементом, а також розвивав поліфонічну техніку. Його меси *a capella* мають елементи колядної мелодики.

Світська музика виконувалася капелами й оркестрами при дворах королів і магнатів, а також в театрі. Театри, як і до середини XVII ст., діяли при королівському і магнатських дворах. Від 1725 р. у спеціально спорудженому будинку у Варшаві діяв королівський театр; від 1748 р. він мав публічний характер. У ньому виступали головним чином закордонні трупи, переважно італійські, менше – французькі й німецькі. Театральне життя продовжувалося в протестантських гімназіях Іданська і Торуні та в єзуїтських колегіях, а в другій половині XVII-XVIII ст. відбувалося й у піярських колегіях.

Для розвитку польської культури велике значення мало відкриття 1747 р. у Варшаві братами *Залуськими* (краківським єпископом *Анджеєм Станіславом* (1695-1758) і

Юзефом Анджеєм, 1702-1774) першої в Речі Посполитій **публічної бібліотеки**. У той час бібліотека мала до 180 тис. книг, 10 тис. рукописів, колекції гравюр, мап тощо. Основу цих фондів склало зібрання А.Х. Залуського, дядька братів, решту останні придбали на свої кошти. У 1773 р., коли ця бібліотека стала державною, у ній налічувалося до 400 тис. книг, 20 тис. рукописів, 40 тис. гравюр. Вона була однією з найбільших збірень в Європі.

3 січня 1661 р. у Кракові почав виходити друком перший польський **часопис** *Merkuriusz Polski*. Ініціатива його видання виходила з королівського двору, який мав намір пропагувати у ньому свою програму реформ. Після того як на сеймі 1661 р. план запровадження засади *vivente rege* зазнав невдачі, Ян Казимир втратив інтерес до часопису. У результаті 22 липня того ж року вийшов його останній 41-й номер. У 1729 р. піяри у Варшаві стали видавати часопис *Nowiny Polskie* (Польські новини), який з часом став зватися *Kurier Polski*. У середині XVIII ст. виходець із Саксонії *Лаврентій Мітцлер де Колофф* (1711-1778) видавав науково-популярні часописи *Warschauer Bibliothek* (Варшавська бібліотека, 1753-1755), *Acta Litteraria* (Літературні справи, 1755-1756), *Nowe Wiadomości Ekonomiczne i Uczzone* (Нові економічні й наукові відомості, 1758-1761).